

TÜRKÇE'DE KONUŞMA ZAMANI, OLAY ZAMANI VE REFERANS ZAMANI İLİŞKİLERİ

Soner AKŞEHİRLİ*

ÖZET

Sözceleme kuramına göre dil, bir bireyin “ben, şimdi, burada” ekseninde gerçekleştirdiği bir etkinliktir. Bütün dilsel üretimler konuşucuya göre belirlenen bir “şimdi”de gerçekleşir. Dille ifade edilen olay, olgu ya da durumlar da bu “şimdi”ye göre konumlanan bir geçmişte ya da bir gelecekte yer alabilir. Bir olay konuşma zamanından önce (geçmiş zaman), konuşma zamanından sonra (gelecek zaman) ve konuşma zamanında (şimdi) gerçekleşebilir. Alman filozofu Hans Reichenbach konuşma ve olay zamanı kavramlarına ek olarak özellikle birleşik zamanlı çekimlerde görülen “referans zamanı” kavramını geliştirmiştir. Buna göre her dilde konuşma (K), olay (O) ve referans zamanı (R) arasında, o dilin zaman kategorilerine göre çeşitli ilişkiler olabilir. Bu yazıda Türkçe'deki zaman biçimbirimleri dikkate alınarak bu üç zaman noktası arasındaki ilişkiler incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: konuşma zamanı, olay zamanı, referans zamanı.

SPEAKING TIME, EVENT TIME AND REFERENCE TIME RELATIONSHIPS IN TURKISH

ABSTRACT

According to theory of enunciation, language is an activity that an individual performs in “I, now, here” axis. All linguistic productions are take place in “now” whics is determined relative to speaker. Events, facts or instances, which are expressed by language, are in past or future that are positioned relative to speaking time, “now”. An event may happens before speaking time, after speaking time and in speaking time. In addition to

* Yrd. Doç. Dr. Ege Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü,
soner.aksehirli@ege.edu.tr

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

speaking and event time concepts, Hans Reichenbach, German philosopher, introduced a concept, called “reference time”. So, various relationships may be specified between speaking time (S), event time (E) and reference time (R) in all languages and these relationships bases on tenses of language in question. In this paper, was examined the relationsships between these three time points by regarding to Turkish tense morphemes.

Key words: speaking time, event time, reference time.

0.Giriş

İnsanoğlunun yeryüzündeki var oluşu, bütün canlılarda olduğu gibi bir takım sınırlılıklar içinde gerçekleşir. Çevremizi saran ve bizim de bir parçası olduğumuz evren karşısındaki sınırlılıklarımızın başında mekân ve zaman gelir. Mekânın insan için büyük ölçüde somut olmasına karşın, zaman soyutluk derecesi çok yüksek bir kavramdır. Zaman ve mekân sınırları içerisinde gerçekleştirilen eylemlerin dile dökülmesinde de zaman ve mekân arasındaki soyutluk-somutluk farkı kendini belirgin bir biçimde gösterir.

İnsanı diğer canlılardan ayıran özelliklerin başında gelen dil, en temel işlevlerinden birini “mekân”daki nesne ve hareketleri adlandırarak yerine getirir. Mekândaki nesne ve hareketler eğer sonsuz, bitimsiz olsaydı insanlar belki de “zaman” kavramını hiç oluşturmazlardı. Ancak insanın, yani var olmayı sürdüren bir bilinç merkezinin, varlığı sona eren nesne ve hareketlere şahit olması “bir şeylerin akıp gittiği”, “bir şeylerin geçtiği” fikrini, yani zamanı doğurmuştur. İnsan zihninin mekâna ilişkin algı ve kavramlaştırmalarının temelinde yer alan “bölme”, “tasnif etme” özelliği zaman kavramının oluşumunda da etkin olmuştur. *Dakika, saat, gün, yıl* gibi bölümlenmeler hep bu etkiyle oluşmuştur. Ancak aslında zaman kavramı, başı, sonu ve ortası olmayan, kesintisiz bir şekilde sürüp giden bir akışı ifade eder. İnsanlar zamandan söz edebilmek, zamanı dile getirebilmek ve en önemlisi de ölçebilmek için onu bir takım bölümlenmelere tâbi tutmuşlardır. Belirli bir nesnenin, olayın ya da durumun var olduğu, gerçekleştiği zamandan söz edebilmek için tıpkı o nesnenin, olayın ya da durumun kendisi için yapıldığı gibi, zaman için de bazı bölümlenmeler yapılır. *Dün, iki saat*

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

önce, yarın, gelecek yıl gibi ifadeler böyle bir bölümlemenin sonucunda ortaya çıkmıştır.

Bu bölümlemede zaman ve mekân arasında kurulan bir analoginin izleri de görülmektedir (Michelis 2006, 220). Zamanın mekana benzetilmesi ile yapılan temel bölümlemeye göre geçmiş, şimdi ve gelecek olmak üzere üç temel zaman kategorisi vardır. “Sapir-Whorf Hipotezi” olarak da bilinen dilsel görecelilik teorisinin kanıtları olmak üzere çeşitli diller üzerinde yapılan çalışmalar, dillerin kesintisiz zaman akışını kendi dünya algılarına göre bölümlediğini gösterse de yeryüzündeki dillerin çoğunda bu üçlü zaman bölümlemesinin olduğu görülmektedir (Diryen and Verspoor 2004, 132) İnsanın zamanı kavrayışı ve ifade edişi, hem yarattığı hem de içinde yaşadığı kültüre organik bir şekilde bağlıdır. Bu bağlantının görünür hale gelmesi ise dil sayesinde mümkündür. Yani zaman-insan ilişkisi, kurmaca bir iletişim sistemi olan dil içinde yeni bir boyut kazanır. İlk çağlardan bu güne dilbilgisi çalışmalarının önemli bir kısmını dildeki zaman kategorilerin belirlenmesi ve öğretilmesi oluşturur. 20.yüzyılda gelişen sözceleme kuramı ve dil felsefecilerinin zamana ilişkin görüşleri ise “dildeki zaman” konusunda yeni bazı açılımlar getirmiştir. İncelememizin temelini sözceleme kuramının zamanla ilgili ilkeleri ve Alman filozofu Reichenbach’ın “referans zamanı” kavramı oluşturmaktadır. İncelememizin teorik zeminini oluşturmak için bu kuramlardan –konumuzu ilgilendirdiği kadarıyla– kısaca bahsedeceğiz.

1. Sözceleme Kuramı ve Zaman: Konuşma Zamanı, Olay Zamanı

20. yüzyılın başlarında Saussure ile gelişen yapısal dilbilimi, geleneksel dilbilgisi ile pek çok açıdan karşıtlık oluştursa da bir noktada onunla birleşir. Tıpkı dilbilgisi gibi, doğası gereği yapısal dilbilim de dilin kullanıcılarını, kullanıcılar ile dil arasındaki ilişkiyi dikkate almaz. Hatta bunun, yapısal dilbilimi için çok temel bir öneme sahip olduğunu söyleyebiliriz. Dili bir yapı olarak ele alan ve bu yapıyı oluşturan unsurları, aralarındaki ilişkiler bağlamında inceleyen bir disiplinin, dil ve insan ilişkisini inceleme konusu yapması beklenemez. Ancak yapısal dilbiliminin yeni yeni geliştiği dönemlerde dahi, dil ve kullanıcılar arasındaki ilişkilerin bazı bilim adamlarınca gündeme getirildiğini görmekteyiz. Dilin bir gösterge sistemi olduğunu söyleyen Saussure’ün ve onun takipçilerinin pek dile getirmediği bir olgu, Charles Morris tarafından bir tasnif içerisinde dile getirilmiştir. Morris’in 1938 yılında yaptığı bu tasnife göre göstergeler üç türlü ilişki içinde yer alabilirler (Lidoy 1999, 30):

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

- 1) Gösterge ile gösterge ilişkisi: sözdizimi (syntax)
- 2) Gösterge ile nesne ilişkisi: anlambilim (semantics)
- 3) Gösterge ile onu kullananlar arasındaki ilişki: edimbilim (pragmatics)

Bu tasnif içinde ifadesini bulan edimbilim, en genel tanımıyla iletişimi inceler. Edimbilim bağlam içindeki anlamın dinamik yönleri üzerinde yoğunlaşır. Konuşucuya, alıcıya ve bağlamın diğer özelliklerine bağlı anlam özellikleri ve dil kullanımlarını inceler. “Edimbilim bir yandan bağlamın etkisi, genellikle iletişimde uyulan kurallar ve ifade seçimini düzenleyen konuşucu amaçları ile ilgilenirken, diğer taraftan da bütün bu etkenlerin, alıcının iletiyi yorumlamasındaki etkisini inceler.”(Akşehirli 2004, 132). Bir başka ifadeyle sözdizim ve anlambilim dili kendi kuralları içinde işleyen bir dizge olarak ele alırken, edimbilim ise kullanıcıların dil karşısındaki etkinliğini, dilin kullanım biçimlerini inceler.

Söz edimleri kuramı ile birlikte edimbilimin en önemli parçasını sözceleme kuramı oluşturur. Fransız dilbilimci Emile Benveniste’in 1956 yılında yayınladığı “Zamirlerin Doğası” (La Natures des Pronoms) adlı eser, sözceleme kuramının ve hatta sözceleme dilbiliminin başlangıcı olarak kabul edilir. Onun “Genel Dilbilim Sorunları”¹(Problèmes de Linguistique Générale) başlıklı kitabında topladığı makaleler de üç kavram etrafında döner: dil, söylem ve öznellik. Buradaki dil-söylem kavramları büyük ölçüde Saussure’ün dil-söz ayrımına denk düşer. Saussure’e göre toplumsal ve soyut bir dizge olan dil (langue) ile bu dizgenin bireysel ve somut kullanımı olan sözü (parole) birbirinden ayırmak gerekir. Saussure’ün, dilbilimin konusunun söz değil dil olduğunu söylemesine karşın Benveniste, bu ikisinin birbirinden ayrılamayacağını savunur (Silverman 2004, 12) Yani dil olmadan hiç kimse “söz” üretmez; ama söz üretimi de dili hem var eden hem de dilin sürekliliğini ve değişkenliğini sağlayan bir süreçtir. Benveniste’e göre, dil ile söylem arasındaki ilişkide, bu ilişkiyi kuran, dili söyleme dönüştüren bireyin çok büyük bir önemi vardır. Madem ki dil, kullanıcılar tarafından söyleme dönüştürülmektedir, o halde her kullanımda, her söylemde ya da sözcede, az ya da çok bu kullanım etkinliğinin ve kullanıcının izleri bulunur. Buna “dilde öznellik” ya da “dildeki insan” (Boileau 2007, 17) adı verilir. Bu noktada dilin yapısını ve bu yapıyı oluşturan unsurlar arasındaki ilişkiyi inceleyen yapısal dilbilimine karşılık,

¹ Benveniste, Emile. **Genel Dilbilim Sorunları**. Çev.Erdim Öztokat, YKY, İstanbul 1995, 227 s.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

sözceleme dilbilimi dilin söyleme dönüşmesini ve bu dönüşümle uğradığı değişiklikleri inceler.

Benveniste yukarıda adı geçen iki eserinde, dildeki özneliliğin kişi ve yer zamirleri ile zaman belirten ifadelerle görünür hale geldiğini anlatır. Kişi ve yer zamirleri, sözlük düzleminde herhangi bir anlam taşımazlar, dış dünyadaki belirli bir nesneye gönderimde bulunmazlar. Birinci şahıs zamiri “ben”, konuşan özneye ya da sözceleme öznesine, “sen” dinleyiciye ya da dinleyen özneye, “o” bu sözceleme durumuna dahil olmayan kişi ya da nesnelere işaret eder. Ayrıca *burada*, *şurada*, *orada* gibi yer zamirleri de sözceleme öznesinin konumuna, yani sözceleme mekânına göre anlam kazanır. *Yarın*, *dün*, *10 gün sonra*... gibi zaman ifadeleri de sözceleme zamanının bilinmesiyle anlaşılabilir.

Dil, bir sözceleme öznesinin kendisini “ben, şimdi, burada” eksenine yerleştirerek dilsel üretime geçmesi ile söyleme dönüşür. Bir başka ifadeyle dil, bir konuşucunun bu eksen üzerindeki etkinliğidir. Ekseni oluşturan unsurlar sözcenin, sözceleme durumunu ortaya koyar. Sözce ise, sözceleme durumunda üretilmiş gerçek ve somut bir dil ürünüdür. Sözcenin sözdizimine dayalı kuralları cümleden çok daha esnektir. Yardım isteyen birisinin “ımdat!” diye bağırması bir cümle değildir, ama çok anlamlı bir sözcüktür.

Politikaya atılacağını duydum

diyen kişiye, söz konusu kişinin verdiği

Kim? Ben? Politika?

cevabı, hiçbir cümle olmayan üç sorudan oluşmaktadır ve bir sözcüktür. Cümle ile sözce arasında şu örnekle açıklanabilecek bir fark daha vardır: diyelim ki aynı odada bulunan iki kişiden biri

Bugün hava çok güzel

diyor; diğer kişi de hemen ardından

Bugün hava çok güzel

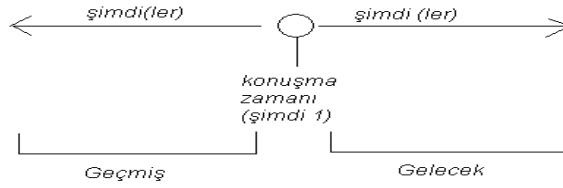
diyor. Bu durumda bu odada tek bir cümle söylenmiş, buna karşın iki ayrı sözce üretilmiştir. Çünkü cümle aynı olsa da bu cümleleri kullananlar farklıdır; sözceleme unsurlarından biri değişmiştir, artık farklı bir sözce söz konusudur (Saaed 1997, 13).

Sözceleme kuramına göre bütün sözceler, içlerinde hiçbir sözceleme belirtisi taşımasalar da “ben, burada, şimdi” merkezinde oluşur. Yani bütün sözcelerin başında “ben, burada, şimdi’ya diyorum ki” gibi bir sözceleme parantezi bulunmaktadır. Yukarıda da

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

söylediğimiz gibi sözceleme kuramına göre dil, bir konuşan öznenin “ben-şimdi-burada” ekseninde gerçekleştirdiği bir etkinliktir. Konuşucunun dile getirdiği her şey bu eksenin merkez alınmasıyla bir değer kazanır. Hem günlük hayatımızda hem de dilbilgisinde çokça kullandığımız şimdi, geçmiş ve gelecek kavramları bu noktada bütünüyle konuşucuya ve konuşma zamanına bağlıdır. Geçmiş zaman ve gelecek zaman konuşucunun, zamanı, dünyayı, olayları, olguları algıladığı “şimdi”ye göre belirlenir. Yani bir bilinç merkezi olan konuşucunun “şimdi” dediği an, konuştuğu andır ve “şimdi” dedikten hemen sonra, eski “şimdi”, “geçmiş”e dönüşür. Bu açıdan bakıldığında, kesintisiz zaman akışı art arda gelmiş, gelmekte ve gelecek olan sonsuz sayıda “şimdi” den oluşur:

(Şekil:1)

Bir insanın dille gerçekleştirdiği bütün etkinlikler “şimdiki zaman”dadır. Yakın ya da uzak geçmişten, yakın ya da uzak gelecekte söz edebiliriz. Ama bunu geçmişte ya da gelecekte yapamayız. Bir öykü anlattığımızda, bir emir verdiğimizde, bir soru sordumuzda, bir bildirimde bulunduğumuzda, tüm bunları dâima “şimdi”de yaparız. Geçmiş zaman ve gelecek zaman, dilsel etkinlikte bulunduğumuz konuşma zamanından öncesi ve sonrasındır. Sözceleme kuramı bir sözceleme ediminin gerçekleştiği zamana “sözceleme zamanı”, bu edimle üretilen sözcenin içerdiği zamana ise “sözce zamanı” adını verir. Mesela

Geçen sene okulu bitirdim

sözcesinin sözceleme zamanı doğal olarak “şimdi”dir. Sözcecinin² zamanı ise bu “şimdi”ye göre geçmiştir.

² Cümle ile sözce arasında hem farklı disiplinlerin olguya bakış açısından kaynaklanan hem de olgunun kendisine ilişkin farklar bulunsa da literatürümüzde bu ayrım henüz kesinleşmemiştir. Bu nedenle yazımızın inceleme kısmında, daha yaygın

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Zaman konusundaki görüşleri ile tanınan Augustinus’a göre de zaman, üçlü bir şimdiki zaman şeklinde kavranır; geçmiş zaman ya da gelecek zaman aslında geçmiş ve gelecek “şimdi”lerdir (Ricœur 2007, 37) Yukarıda da belirtildiği gibi dillerin hemen hemen tamamında bu üçlü zaman kategorisi bulunmaktadır. Şimdiki zaman konuşma zamanını, geçmiş zaman konuşma zamanından öncesini, gelecek zaman ise konuşma zamanından sonrasını ifade eder. Bir başka deyişle geçmiş ve gelecek zaman, konuşma zamanı (K) ile olay zamanı (O) arasındaki farktan doğar. Dillerin birbirinden farklılaştığı nokta ise konuşma zamanından öncesinin ve sonrasının, hem konuşma zamanına olan göreceli yakınlığı hem de dile getirilen olay ya da durumun konuşucu tarafından algılanma biçimine göre farklı şekillerde bölümlenebilmesidir.

2. Zamanın Dilde İfade Edilişi

Yukarıda belirtildiği üzere dünyayı kurmaca bir şekilde bölümleyen diller, dil dışı evrene ait bir olgu olan zamanı ifade etmek için de farklı araçlar kullanır. Dillerde, zamanı ve zamansal ilişkileri dile getirmek için dilsel zaman kategorisi (tense), görünüş (aspect), sözlüksel görünüş, zaman belirteçleri, zaman ilgeçleri ve söylem ilkeleri olmak üzere 6 araç kullanılır (Klein 2008, 9). Bunlar dışında çoğunlukla dilsel zamanla birlikte ele alınan “kip” olgusu yer almaktadır.

2.1. Dilsel Zaman (tense)

Dilsel zaman³ kategorileri, zamanın (time) evrenselliğine karşın her dilin kendi dünya algısı sonucunda geliştirdiği bir dilbilgisi kategorisidir. Dilsel zaman kavramı şöyle bir ilkedен hareketle oluşturulmuştur: Her cümlede bir olay ya da bir durum dile getirilir ve bu olay ya da durumun kesintisiz zaman ekseninde bir konumu (olay zamanı) vardır. Bir de bu cümlenin konuşucu tarafından dile getirildiği, bir başka deyişle sözcelendiği bir zaman noktası (konuşma zamanı) ya da bir zaman aralığı bulunmaktadır. “Dilsel zaman, konuşma zamanı ile olay zamanı arasındaki ilişkilerden doğar” (McGilvray 1991, 12). Yani dilsel zaman, bir bakıma zamandaki konumlanmanın dilbilgiselleştirilmesidir (Comrie 1985, 7). Konuşma zamanı ile olay zamanı arasında üç tür ilişki olabilir ve böylece üç

olan “cümle” terimi kullanılmış, gerekli bazı yerlerde ise “sözce” terimi tercih edilmiştir.

³ İngilizce’de dil dışı, evrensel ve kesintisiz zamanı ifade etmek için “time”, dilbilgisindeki zamanları ifade etmek içinse “tense” terimi kullanılmaktadır. Bu ayrımı gösterebilmek için biz de “tense” teriminin karşılığı olarak “dilsel zaman” terimini kullanıyoruz.

temel zaman kategorisi oluşur: Olay zamanı ile konuşma zamanı özdeş olabilir (şimdiki zaman), olay zamanı konuşma zamanından önce olabilir (geçmiş zaman), olay zamanı konuşma zamanından sonra olabilir (gelecek zaman). Bunlara “mutlak zaman” adı da verilir (Uzun 2004, 152). Bu üçünün dışında, başka bazı dillerde de olduğu gibi Türkçe’de “geniş zaman” adı verilen ve olayın konuşma zamanı ile yukarıdaki üç temel ilişkisinin tümünü kapsayan başka bir zaman kategorisi daha vardır. Ancak geniş zamanın, aslında bir zaman kategorisi olmadığı konusunda görüşler de vardır (Bkz.3.2.).

“Dilsel zaman” (tense) terimi pek çok kaynakta birbirinden farklı ve sorun yaratabilecek anlamlarda kullanılmaktadır. Bunların başında, dilsel zamanın bazen belirli bir biçime bazen de biçimlerin anlamları ya da işlevlerine işaret etmek için kullanılması gelmektedir (Klein 1994, 18). Ancak dilsel zamanlara işaret eden biçimbirimlerle (morpheme) dilsel zamanlar arasında her zaman birebir ilişki söz konusu değildir. Mesela dilbilgisinde “şimdiki zaman eki” olarak geçen *-yor* biçimbirimi, pek çok durumda geçmiş ya da gelecek zamana işaret etmek için de kullanılır. Bu nedenle dilsel zaman kategorileri ile bunlara işaret eden biçimbirimler ya da işaretleyiciler⁴ birbirinden ayrı düşünülmalıdır.

2.1. Görünüş (aspect)

Görünüş, evrensel dilbilgisinin ve dilbilimin görece yeni kavramlarından biridir. Slav dilleri üzerine yapılan çalışmalarda ortaya konan bu kavram, bir dilde ifade edilen eylemlerin zaman eksenindeki görünüşü, algılanışı ile ilgilidir. Bir olayın zaman yapısındaki bölümlenmeyi ifade eden bu işlev, söz konusu olayın zaman eksenindeki yerinden bağımsız olarak değerlendirilir (Trask 1999, 23) Bir olayın *süre*ye nasıl yayıldığı gösteren görünüş, bunu yaparken olayın konuşma zamanı ile olan ilişkisini dikkate almaz (Akerson 2008, 265). Başka bir deyişle dilsel zaman, biri konuşma diğeri de olay olmak üzere iki zaman noktası arasındaki ilişkiyi ifade ederken, görünüş⁵, konuşma zamanı ile ilişkisi ne olursa olsun fiilin betimlediği olayın zamansal düzenine işaret eder (Comrie 1976, 3).

Görünüşle ilgili olarak her dilde farklı kategoriler oluşturulabilirse de genelde bir olayın süreye yayılması *bitmezlik* ve *biterlik* olmak üzere iki şekilde gerçekleşir:

⁴ İşaretleyici (marker), bir dilde yerine getirilen işlev ya da iletilen anlamın, kategorinin gösterenidir.

⁵ “Aspect” teriminin karşılığı olarak dilimizde yaygın bir şekilde kullanılan “görünüş” teriminin doğru olmadığını, çünkü burada olayın nasıl görüldüğünün değil, konuşucunun onu nasıl gördüğünün söz konusu olduğunu belirten Mustafa Uğurlu, “bakış” terimini kullanmayı tercih eder (Uğurlu 2003, 126).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Süregiden, yinelenen, genelgeçer bir olay, akan zaman içinde oldukça geniş bir dilim kapsıyor. Örneğin [Dünya güneşin çevresinde döner] dediğimiz zaman, bir insanın kavrayabileceği süre boyutu açısından, bu olgu çok geniş bir dilimi kapsıyor, neredeyse kavrayabileceğimiz en geniş süre dilimini. (...) ...konuşmacı açısından bu olayın, başı ya da sonu değil de sürekliliği önemli. İşte böyle, olayların başlangıç ve bitiş noktalarını değil de, sürekliliklerini, genelgeçerliklerini ya da sık sık yinlendiklerini gösteren görünüş türüne *bitmezlik* diyoruz. Bitmezlik mutlaka [dünyanın güneşin çevresinde dönmesi] kadar genelgeçer olmak zorunda değil. Gündelik yaşamımızda bir dönem sık sık yinelenen küçük ve geçici olaylar da bitmezlik sınıfına giriyor. Örneğin [Ayşe sabahları erken kalkar] dediğimizde bir kişinin yaşamında, belki de yalnızca bir dönem yinelenen bir olguyu aktarıyoruz. Ancak o kişinin yaşamı ve alışkanlıkları açısından *erken kalkma* olgusu görece bir bitmezlik (yinelenme) özelliği taşıyor.

Öte yandan, bazı olaylar süreye böyle yayılmıyorlar, bunlar bir kezlik olaylar, gerçekleşiyorlar, tamamlanıyorlar, bitiyorlar ve arkalarından başka bir olay geliyor. Bu görünüş türüne de *biterlik* diyoruz. Örneğin (...) [Ayşe kapıyı itti, odaya girdi, elindeki kahveyi masaya bıraktı, perdeleri açtı, sonra oturdu, önündeki tabureye ayaklarını uzattı ve kahvesini içti.] (Akerson 2008, 265-266)

Akerson’un bu açıklamalarına göre görünüş geniş zaman kategorisi ile diğer üç zaman arasındaki farka dayanıyor gibi görünmektedir. Ancak görünüşle ilgili farklı açıklamalar da vardır. (Uğurlu 2003, 126)’ya göre “bakış” (aspect) kavramının temelini bir olayın başlangıç sınırı, bitiş sınırı ya da “sürek”ine yönelik bakış oluşturmaktadır. Konuşucu, dile getirdiği olayın başlangıcına, bitişine ya da sürekliliğine dikkat çekebilir. Mesela

Herkes uyudu

Cümlesinde uyumak eylemi, bağlamına göre konuşucu tarafından bitmiş bir eylem olarak görülebileceği gibi devam etmekte olan bir eylem olarak da görülebilir. Bu, sadece fiillerin bir bağlama yerleştirilmesiyle oluşmaz, fiillerin sözlük düzlemindeki anlamları da onların hangi görünüşlerle kullanılabileceğini belirler. Mesela,

Ödevlerim bitti.

cümlesinde konuşucu *bitmek* fiilini bir sonucu ifade etmek için de bir süreci ifade etmek için de kullanmış olabilir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

2.3. Sözlüksel görünüş

Aslında “görünüş” kategorisi altında değerlendirilebilecek olan sözlüksel görünüş, dildeki eylemlerin dilbilgisel görünüşünü değil, sözlük düzlemindeki anlamlarından hareketle süreye yayılışları bakımından ele alan bir kategoridir. Bu noktada eylemler çok farklı şekillerde sınıflanabilirse de hareket (movement), değişiklik (change), süreç/işlem (process) ve durum (state) olmak üzere 4 tür eylemden söz edebiliriz (McGilvray 1991, 246). *Gitmek, koşmak, uçmak, gelmek, konmak* gibi fiiller hareket, *pışmek, evlenmek, kırılmak, yırtılmak* gibi fiiller değişiklik, *yemek, okumak, söylemek, açmak* gibi fiiller süreç/işlem belirtirken, isim cümlelerin yüklemine oluşturan *evli olmak, okulda olmak, öğretmen olmak* gibi eylemler durum belirtir.⁶

2.4. Zaman Belirteçleri

Dilsel zaman kategorilerini karşılamak için kullanılan biçimbirimler ya da işaretleyiciler, konuşucuların zamanla ilgili belirlemeleri için yeterli değildir. Geçmiş zaman, konuşma zamanından öncesini belirtir ama bu “önce”liğin bir ölçüsü yoktur. Söz konusu olay konuşma zamanından ne kadar öncedir? Bu nedenle dillerin çoğunda dilsel zaman için kullanılan biçimbirimler dışında zaman belirteçleri (zarfları) da kullanılmaktadır. *Dün, bugün, yarın, seneye, geçen sene, çoktan, yıllar yılı* gibi belirteçler olay zamanının daha kesin bir şekilde ifade edilmesine yarayan belirteçlerdir. Zaman belirteçlerinin anlamı, daha doğrusu zaman ekseninde gösterdikleri nokta ya da aralık konuşma zamanına bağlı olarak belirlenir. Bütün dillerde zaman odaklı (yerleşimli) belirteçler, süreç belirteçleri, tamamlama belirteçleri, sıklık belirteçleri olmak üzere 4 tür zaman belirtecinin olduğu var sayılır (Demirgüneş 2008, 284). Zaman belirteçleri, bir zaman biçimbiriminin hangi zaman kategorisini gösterdiğini belirlemede çok önemli bir rol oynarlar.

İki ay sonra evleniyorlar

cümlesinde *-yor* biçimbiriminin konuşma zamanından sonrasını gösterdiği, *iki ay sonra* belirteci ile anlaşılır.

2.5. Zaman İlgeçleri

Zaman belirteçlerinden farklı olarak zaman ilgeçleri (edatları) sözlüksel olmayıp sözdizimine ait unsurlardır; bir başka deyişle anlam değil, işlev taşırlar. *-den beri, -e kadar, -e doğru* gibi ilgeçler, cümlede belirtilen olayın zaman eksenindeki konumu ya da

⁶ Bu sınıflamanın dillerdeki bütün fiilleri kapsayıp kapsamadığı, daha da önemlisi bir fiilin hangi kategoriye nasıl gireceği tartışmalı bir konudur.

yayıllığı hakkında bilgi verirler. Bu nedenle dilsel zamandan çok, görünüş kategorisi ilgilendirirler.

2.6. Söylemsel İlkeler

Dillerin zamanı ifade edişinde, bir bakıma evrensel diyebileceğimiz bazı ilkeler de vardır. Bunların başında süredizim (kronoloji) gelmektedir. Söylemsel süredizim, bir olaylar dizisinin, gerçekleşme sırasına göre anlatılmasıdır. Yani dil dışı dünyaya ait olayların süredizimi, dile de aynı şekilde yansır. Ancak kurgusal eserlerde ve çeşitli estetik amaçlarla gerçek süredizimden sapmalar da görülür. Ayrıca burada vurgulanması gereken bir diğer nokta da sadece olaylarla olayların dile getirilişi arasında süredizim bakımından ortaklık olabileceğidir; yoksa, bir olayın gerçekleşme süresi ile anlatılma süresinin örtüşmesi çok ender görülen bir durumdur.

2.7. Kip

(Klein 2008)’in dilde zamanı ifade eden kategoriler arasında yer vermediği, ancak daima zaman kategorisi ile birlikte düşünülen “kip” kavramından da söz etmemiz gerekmektedir. Kip (mood) bir sözcede belirtilen şeye eklenen gerçeklik derecesi ya da türüdür (Trask 1999, 191). Türkçe’de geleneksel dilbilgisinde “bildirme” ve “tasarlama” olmak üzere iki temel kipi olduğu varsayılır. Söz edimleri kuramına göre ise bir şey söylemek, aynı zamanda ve bu “söz söyleme” eyleminin dışında başka bir eylemde daha bulunmak demektir. Bir konuşucu bir şey söyleyerek emir verebilir, söz verebilir, bir betimleme yapabilir, geçmişteki bir olayı hikaye edebilir, rivayet edebilir, bir öneride bulunabilir vb. Bunların hepsinin ya bildirme ya da tasarlama kipi altında toplanıp toplanamayacağı ayrı bir tartışmanın konusudur. Bizim açımızdan önemli olan kiplerin zamanla olan ilgisidir. Tıpkı cümledeki eylemin kendisi gibi, bu eylemle ilgili kipi de zamansal bir konumu vardır. Sözelimi tasarlama kipleri, doğası gereği konuşma zamanından sonrasına, yani gelecek zamana aittir.

3. Referans Zamanı

3.1. Reichenbach’ın “referans zamanı”

Yukarıda da belirtildiği gibi dilsel zaman kategorileri, konuşma zamanı ve olay zamanı arasındaki ilişkilerle oluşur. Ancak konuşma zamanından öncesine ya da sonrasına ait bir olayın/durumun dile getirilmesinde, konuşma ve olay zamanının dışında üçüncü bir zaman noktasının var olduğu görülmüştür. Alman filozofu Hans Reichenbach, özellikle İngilizce’deki birleşik zamanlar (compound tense) üzerinde yaptığı çalışmalarda, cümlenin yüklemine anlattığı

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

olayın zamanına eşlik eden, ondan önce ya da sonra olabilen bu üçüncü zaman noktasına “referans zamanı” (reference time) adını vermiştir (Reichenbach 2005, 71)

Referans zamanı, konuşucu ile olay zamanı arasındaki gerçek, doğal ilişkinin bir bakıma konuşucu tarafından yapay bir şekilde değiştirilmesinin sonucudur. Yukarıda da belirtildiği gibi, bir sözcenin üretim ânı, konuşucu açısından “şimdi”dir; geçmiş ve gelecek zaman bu “şimdi”nin referans alınmasıyla belirlenir ve buna konuşma zamanı denir. Ancak konuşucu, geçmişteki ya da gelecekteki bir olayı anlatmak için, geçmişteki ya da gelecekteki bir zaman noktasını yahut aralığını “konuşma zamanı” olarak seçebilir. Geçmişteki bir olay, bu olaydan önce, sonra ya da olayla eş zamanlı bir zaman noktasından anlatılabilir. İşte “referans zamanı”, ya da “referans noktası” gerçek konuşma zamanının dışındaki bu kurmaca zaman noktasına verilen isimdir. Böylece üç ayrı zaman noktası olabilir ve bu zaman noktaları arasında çeşitli ilişkiler oluşur. Bunu bir örnek cümle üzerinde gösterebiliriz:

(a) *Ahmet uyandıığında kardeşi gitmişti*

Bu cümlede üç ayrı zaman noktası vardır:

1. Konuşucunun bu cümleyi söylediği zaman (Konuşma zamanı – K)
2. Ahmet’in kardeşinin gittiği zaman (yüklemin belirttiği olayın zamanı – O)
3. Ahmet’in uyandığı zaman (referans zamanı – R)

Bu cümlede konuşucu, cümlenin anlattığı asıl olay olan “gitmek” eylemini, “uyanmak” eyleminin sonrasına yerleştirmektedir. “Gitmek” eylemi, konuşma zamanından öncedir ama referans noktası olarak belirlenen “uyanmak” eylemi de gitmek eyleminden öncedir.

Referans noktası için iki ihtimal söz konusudur. Referans noktasında asıl olayın dışında ikinci bir olay gerçekleşebilir; ya da referans noktası sadece bir zamana işaret eder. Yukarıdaki örnek cümlede referans noktasında ikinci bir olay söz konusudur. Bu durumda referans olay zamanına eşit, olay zamanından önce ya da sonra olabilir. Ancak,

(b) *Yolda yürüyordum.*

gibi bir cümlede “yürümek” eyleminin dışında ikinci bir eylem yoktur; bu cümlede konuşucu kendisi için geçmişte kalmış bir eylemi, eylemin gerçekleşmekte olduğu bir zaman noktasını referans alarak

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

anlatmaktadır. Bunu varsayıma dayalı bir referans noktası olarak da düşünebiliriz. Aynı şekilde

(c) *Yaşlı gözlerle uzaklara bakıyordu*

cümlesinde, *bakmak* eyleminin dışında başka bir eylem yoktur. Buradaki referans zamanı, konuşma zamanı ile olay zamanı arasındaki farkı ifade eden *-dl* ekinin dışında, bir de *-yor* ekinin bulunmasından kaynaklanır. Yani bu cümlede konuşucu, olayı hem *geçmiş* hem de *şimdiki* zamanda görebildiği iki ayrı zaman noktasında konumlanmıştır. *Geçmiş*, zorunlu zaman noktası olan konuşma zamanına göredir, *şimdi* ise varsayımsal bir referans noktasına göredir.

3.2. Zaman, Kip ve Görünüş Olguları Arasında Referans Zamanı

Referans zamanı ya da noktası kavramı ile yukarıda kısaca açıklamaya çalıştığımız “görünüş” kavramı arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Görünüş, bir olayın konuşucu tarafından görülme biçimi ile ilgilidir. (b)’de verilen örnek cümlede olay, konuşucu tarafından “şimdiki zaman”da gerçekleşen bir olay olarak görülmekte, *-dl* biçimbirimi ile de bu olayın konuşma zamanı ile olan ilişkisi, yani dilsel zaman kategorisi (tense) belirtilmiş olmaktadır. Fakat “görünüş” kavramının bir eylemin zaman eksenine yayılışı, *biterlik* ve *bitmezlik* gibi zamana ilişkin diğer kategorileri de kapsamına karşın referans zamanı temelde kurmaca bir konuşma zamanına işaret eder. Ayrıca görünüş kavramı konuşma zamanı ile olay zamanı arasındaki ilişkilerden bağımsız bir olgudur; buna karşın referans zamanı tıpkı olay zamanı gibi, konuşma ve olay zamanı ile olan ilişkisi ile belirlenir. Bu nedenle “görünüş” ve “referans zamanı”, aralarındaki ilişkilere rağmen ayrı değerlendirilmesi gereken kavramlardır. Bununla birlikte zaman, kip ve görünüş kavramlarının Türkçe’deki durumuna ilişkin farklı görüşler ve sınıflamalar da bulunmaktadır. Bunlardan (Yavaş 1979) ve (Uzun 2004)’dan, konumuz açısından önemli ve dikkate değer oldukları için söz etmekte fayda bulunmaktadır.

(Yavaş 1979), Türkçe’deki geniş zamanın (aorist) gerçekte bir zaman kategorisi olmadığını, bir kip ya da bir görünüş bildirdiğini savunur. Yavaş ilk olarak “evrensel önerme” adı da verilen

İki kere iki dört eder

tipindeki cümlelerden söz etmiştir. Buradaki olayın zaman ekseninde herhangi bir konumlanışı söz konusu değildir; aksine burada zaman ekseninin *tümüne* ya da *zaman ekseninin kendisine* işaret edilmektedir. Oysa, yukarıda tanımlandığı üzere dilsel zamanlar (tense), konuşma

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

ve olay zamanı arasındaki ilişkilerle oluşur. Yukarıdaki cümlede dile getirilen olayın, konuşma zamanı ile *şimdi*, *geçmiş* ya da *gelecek* şeklinde bir ilişkisi yoktur. Yazar bu noktada Menges'in "geniş zamanın zamansızlığı" anlamında kullandığı *timeless tense* terimine de yer verir. Reichenbach'ın Türkçe'nin bu anlam için bir "tense" e sahip olduğu (muzari) ve bunun geçmişte ve gelecekte bir yinelemeye, bir sürekliliğe işaret ettiği yolundaki görüşlerini aktaran Yavaş, Reichenbach'ın bu noktada "görünüş" ile "dilsel zaman"ı (tense) birbirine karıştırdığını ifade eder (Yavaş 1979, 42)

Yavaş, geniş zamanın tüm zamanlara ait (omnitemporal) evrensel önermeleri dile getirdiği örnekler dışında belirli bir zaman dilimi için geçerli olan (transtemporal) ve çoğunlukla alışkanlık bildiren,

Ahmet her sabah yürüyüş yapar

gibi örneklere de yer vermiştir. Bunlar, tüm zamanlara ait olan önermelerden başlangıç ve bitiş noktaları olması bakımından ayrılrsa da Yavaş'a göre bu tip cümlelerde de geniş zaman aslında alışkanlık, süreklilik, bitmezlik gibi bir görünüş bildirir. Geniş zaman kategorisinin biçimbirimi olmasına rağmen gelecek zamanı göstermek için kullanılan *-r*, *-Ar* biçimbirimlerine de yer veren Yavaş, bu gibi durumlarda söz konusu biçimbirimin tahmin ya da olasılık bildirdiğine, yani bu kez de bir "kip" eki işlevinde olduğuna değinir (Yavaş 1979, 46). Yavaş, *-r*, *Ar* biçimbiriminin geçmiş zamanı gösterdiği örneklere yer vermemiştir. Bunu, hareket noktasının zamana işaret eden biçimbirimler değil, zaman kategorisinin kendisi olmasıyla açıklayabiliriz. Ancak bu durumda

Bu kitabı okuyup sana veririm (Yavaş 1979, 47)

gibi bir örneğin de yer almaması gerekirdi. Çünkü, bu cümlede bir "geniş zaman" söz konusu değildir. Yukarıda, Yavaş'ın bu tip örneklerin tahmin, olasılık gibi bir kip belirttiğini söylediğini aktarmıştık. Oysa burada "kip"i belirten şey bir biçimbirimdir; bir zaman kategorisi değildir. Eğer biçimbirimlerden hareket edilecekse, *-r*, *-Ar* biçimbiriminin geçmiş zamanı göstermek için kullanıldığı örneklere de yer vermek gerekir:

Bir saha erkenden kalkar; bir de bakar ki...

Böyle bir cümlede olay, konuşma zamanından öncedir ve burada geniş zaman söz konusu olmadığı için dilsel zamandan (tense) söz etmemiz gerekir.

(Uzun 2004) ise bir "şeytan üçgeni" olarak adlandırdığı zaman, kip ve görünüş kavramlarını ve geleneksel dilbilgisinin bu

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

olgularla ilgili tasniflerini eleştirerek, Yavaş’ın geniş zamanla ilgili görüşlerini daha da ileri bir boyuta taşır. Dünya dillerinden görünüş, kip ve zaman olguları ilişkin örnekler veren Uzun, ardından Türkçe’deki durumu inceler. Uzun, ilk olarak Türkçe’deki “bildirme” ve “isteme” kipleri arasındaki bir uyumsuzluğa dikkat çeker. İsteme kipinin kendi içinde dilek, şart, emir, gereklilik gibi alt türlere ayrılmasına rağmen bildirme kipinin tek bir türü belirtmesini ve zaman bildirme işinin sadece bildirme kiplerine yüklenmesini eleştirir. Ayrıca bildirme kipinin sadece zaman kavramına dayandığını ve konuşucunun önermeye yönelik bildirme tutumunun sadece zaman kavramından hareketle aktarıldığına da işaret eder (Uzun 2004, 157)

İsteme kiplerinin gelecek zamanı aktardığını düşündüğümüzde ise Uzun’a göre, hem bildirme kiplerinden biri olan gelecek zaman, hem de isteme kiplerinin ortaklaşa olarak aktardığı gelecek zaman olmak üzere ikili bir durum ortaya çıkar. Ancak,

“nasıl ki bildirme kipi isteme kipinin herhangi bir ekiyle sunulmuyorsa, isteme kiplerinin sunduğu zamanın da bildirme kipi ekleriyle sunulmuyor olması gerekmektedir. Bu açıdan bildirme kipleri ile sunulan zamanların bir bileşkesi olmalı ve isteme kiplerinin sunduğu zaman da bu bileşke olmamalı.

Yukarıdaki bileşkeyi oluşturmanın yolu mevcut bildirme kipi eklerini bir araya getirmek olamaz, çünkü geleneksel kavramalarda birbiri ile hiçbir biçimde yan yana gelemeyecek zamanlar söz konusudur; şimdiki zaman, gelecek zaman, geçmiş zaman...

Bir bileşkeye ulaşmanın tek yolu, mevcut zaman eklerini zaman eki olarak görmemek ve hepsinin ortaklaşa aktardığı bir zamanı varsaymak.” (Uzun 2004, 158)

Bu noktadan sonra Türkçe’deki bildirme kipi eklerini görünüş, kip ve zaman ekleri olarak sınıflandıran Uzun’un buradaki temel ilkesi, Türkçe’nin eklemeli bir dil oluşudur: “Türkçe tipik olarak eklemeli bir dildir ve bir işlevi ekle aktarıyorsa, başka bir işlevi aktarmak için bir başka ek kullanmaktan niye çekiniyor olsun?” (Uzun 2004, 163) Uzun, burada ayrıntılarına girmek istemediğimiz bu sınıflamanın sonucunda yeni ve kanaatimizce üzerinde düşünülmesi gereken ve dilbilimsel ölçütlere dayanan bir tablo ortaya koymuştur. Buna göre söz gelimi –yordu yapındaki eklerden birincisi görünüş, ikincisi zaman bildirmektedir. –*EcEkmİş* yapısında ise eklerden her ikisi de kip bildirmektedir (Uzun 2004, 165)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

3.3. Klein'in "konu zamanı" ve referans zamanı

Referans zamanı ile yakından ilişkili olan bir diğer kavram da Klein'in kullandığı ve Türkçe'ye "konu zamanı" (topic time) diye çevirebileceğimiz kavramdır. Tıpkı Reichenbach gibi Klein da konuşma ve olay zamanının dışında üçüncü bir zamandan söz eder. Konu zamanı, konuşucunun dile getirdiği olayın geçerli olduğu zaman aralığı (time span) anlamındadır (Klein 1994, 3). Klein konu zamanı ile olay zamanı arasındaki ilişkilere odaklanır ve şöyle bir örnek verir:

İçeri girdiğimde kitap masanın üzerindeydi.

cümlesindeki eylem, kitabın geçici (temporary) bir özelliğini, geçici bir durumu anlatır. Bu cümlede konu zamanı, konuşucunun "içeri girdiği" ve hatta içeride bulunduğu *süre*yi de kapsar. Ancak biz söz konusu eylemin, konu zamanından sonra, yani konuşucunun o mekândan çıkmasından sonra da devam edip etmediği hakkında bu cümleden bir bilgi elde edemeyiz. Oysa bu cümlenin arkasından söylenebilecek

Kitap Rusça'ydı

cümlesinde, söz konusu eylemin konu zamanından sonra da devam ettiğini mantık kuralları gereği biliriz. Çünkü bir kitabın Rusça olması, onun kalıcı (permanent) bir özelliğidir (Klein 1994, 4)

Klein'in "konu zamanı" kavramı bir olayın zaman eksenine yayılışı ile bu olaya eşlik eden ikincil bir olayın zamana yayılışı arasındaki ilişkiye dayanır. Bu açıdan konu zamanı ile görünüş kavramı çok yakından ilişkilidir ve hatta birlikte değerlendirilmelidir. Klein'in daha sonra verdiği örnekler de görünüşle ilişkilidir. Bununla birlikte Klein konuşma zamanı ile olay zamanı arasındaki ilişkilere de değinir şöyle bir örnek verir:

Saat 8'de burada olacağım

Klein'e göre bu cümlede aslında olay zamanı konuşma zamanından sonra değildir (Klein 1994, 22) Çünkü, konuşucu bu sözceyi ürettiğinde de oradadır. Ancak sözceleme kuramından hareketle, bir insanın "şimdi" burada olması ile "saat sekizde" burada olmasının farklı eylemler olduğunu söylememiz gerekir. Yani "burada olmak" eyleminin karşıtı sadece "burada olmamak" değildir. "Saat 7'de burada olmak" eylemi de "saat 8'de burada olmak" eyleminden farklı bir eylemdir.

Ayrıca Klein "dilsel zaman" (tense) kavramını, yaygın tanımına rağmen konuşma ve olay zamanı arasındaki ilişkiye dayandırmaz. Ona göre dilsel zaman, "sözce zamanı ile, konuşucunun

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

bir bildirimde bulunmak istediği herhangi bir zaman arasındaki ilişkiyi ifade eder” (Klein 1994, 23) Klein’in “konu zamanı” kavramı ile referans zamanı arasındaki en temel fark da bu noktada belirginleşir. Referans zamanı, konuşma ve olay zamanı arasındaki ilişkilere dayanan dilsel zamana (tense) eklenmiş bir zaman noktasıdır.

4. Türkçe Cümleler Üzerinde İnceleme

4.1. İncelemeye İlişkin Açıklamalar

Türkçe’de dilsel zamana işaret eden biçimbirimleri konuşma (K) , olay (O) ve referans zamanı (R) ilişkileri bakımından tek tek incelemeden önce bazı açıklamalar yapmamız gerekmektedir. Öncelikle belirtmemiz gerekir ki bu inceleme bir kuramın ya da bir yöntemin “aynen uygulanması” değildir; burada referans zamanı kavramından hareketle Türkçe cümleler üzerinde bir inceleme yapılmıştır. Yani Türkçe merkez alınarak bir “uyarlama” yapılmıştır. Bu nedenle gerek Reichenbach’ın kuramında ve gerekse kuramın diğer uygulamalarında yer almayan Türkçe’ye özgü kavramlar da kullanılmıştır. Bunun yanı sıra zaman gibi çok geniş ve aslında dil içindeki kavranışının sınırlarını tespit etmemiz bir hayli zor olan bir kavram söz konusu olduğu için incelememizde bazıları zorunlu olan tercih ve sınırlılıklara yer verilmiştir. Bunları maddeler halinde sıralayabiliriz:

a. Yukarıda da belirtildiği gibi dilsel zaman ile dilsel zamanları gösteren işaretleyiciler birbirinden ayrı değerlendirilmelidir. Dilsel zaman hem biçimsel (morphological) unsurlarla yani zaman ekleriyle hem de sözlüksel (lexical) unsurla yani sözcük ve sözcük gruplarıyla ifade edilir. Bunlardan birincilerine zaman biçimbirimleri, ikincilere ise zaman belirteçleri diyebiliriz. Biz bu çalışmada Türkçe’deki zamansal ilişkileri gösterebilmek için zamana işaret eden biçimbirimlerden, yani zaman eklerinden hareket ettik. Dilimizde kullanılan zaman eklerinin hangi K-O-R ilişkilerini ifade edebileceğini örneklemeye çalıştık. Ancak Özellikle fiillerdeki zaman kaymasının varlığı, yüklemdeki zaman biçimbirimlerinin dışında cümlede yer alan zaman belirteçleri ile anlaşılır. Sözgelimi

Yarın Ankara’ya gidiyorum

cümlesindeki şimdiki zaman ekinin gelecek zaman bildirme işlevi ile kullanıldığı, cümledeki *yarın* belirtecinden anlaşılmaktadır. Yani bu cümlede aslında konuşma zamanından sonraki bir olay anlatılmaktadır. Bu nedenle incelememiz zaman eklerini temel almakla birlikte, cümlenin bütününe ifade ettiği anlamın zamanla ilgili boyutuna dayanmaktadır. Türkçe’de zamana işaret eden

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

biçimbirimler ya da zaman eklerinin her biri geleneksel dilbilgisinde bir zaman kategorisinin temel biçimbirimi olarak geçer. Mesela *-mİş* eki, öğrenilen geçmiş zaman ekidir. Ancak bu ekler birlikte anıldıkları zaman kategorisinin dışında da işlevler yerine getirir. Biz de incelememizde öncelikle ekle birlikte anılan zaman kategorisine ait örnekler verdikten sonra ekin diğer işlevlerinin gösterdiği zamansal ilişkileri de örnekledik. Bu biçimbirimler basit ve birleşik biçimbirimler olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Birleşik biçimbirimler içinde *-yor ol-AcAk, mİş oldu* gibi yapılara da yer verilmiştir.

b. İlgili bölümde açıklamaya çalıştığımız gibi zaman, kip ve görünüş kavramları üzerinde tam bir fikir birliği olduğu söylenemez. Özellikle Yavaş (1979) ve Uzun (2004) bu konuda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Türkçe’de “geniş zaman” olarak adlandırılan kategorinin aslında bir kip olduğunu söyleyen Yavaş’a karşın, Uzun, bütün bildirme eklerini zaman, kip ve görünüş ekleri olarak üç gruba ayırmıştır. Ancak biz ister zaman bildirsın, ister kip, ister görünüş bildirsın “zaman işaretleyicileri” ya da “zaman biçimbirimleri” olarak adlandırdığımız bu eklerin konuşma ve olay zamanı arasında dizimsel bir ilişkiyi gösterdiğini düşünüyoruz. Bu ikili ilişkiyi, Reichenbach’ın “referans zamanı” kavramı ile genişleterek bu üçü arasındaki dizimsel ilişkileri örneklemeye çalışacağız. Sözelimi *-mİştİ* yapısındaki birinci ek bir kip bildiriyor dahi olsa, bu kip, konuşma zamanından önceki bir eyleme aittir; ve yine bu eylem konuşma zamanından önceki başka bir eylemle de ardışıklık ilişkisi içindedir.

c. Bir cümlede referans ve olay zamanı arasında üç tür ilişki olabilir:

1. Referans zamanı ile olay zamanı eşit ya da özdeş olabilir. Mantıkta eşitlik, birden fazla unsur arasında mümkün olabilir. Özdeşlik ise tek bir şeyin yine kendisi olmasıdır (Çankı 1955, 184) Eğer konuşucu geçmişteki ya da gelecekteki bir olayı anlatırken, bu olayla eş zamanlı bir başka olaydan daha söz ediyorsa “eşitlik” ilişkisi söz konusudur. Birleşik zamanlı bir fiil çekimi söz konusu olduğu halde konuşucu yüklemdeki olay dışında başka bir olaya sözcesinde yer vermeyebilir. Bu durumda referans zamanı varsayıma dayanır ve referans zamanındaki olay sözcede yer almadığı için eşitlikten değil, özdeşlikten söz edebiliriz. Ancak özdeşlik durumunda da aslında varsayıma dayanan ikinci bir olay olduğunu unutmamak gerekir.

2. Referans zamanı olay zamanından önce olabilir(ardışıklık ilişkisi).

3. Referans zamanı olay zamanından sonra olabilir (ardışıklık ilişkisi).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

ç. Dilin zamanı algılama ve ifade etme biçimi, derin yapıya ait bir olgudur. Dolayısıyla bu analizde sadece zaman ekleri değil, bu eklerin, kullanıldıkları cümlelerin içinde yer aldığı bağlamda hangi zamansal ilişkiyi ifade ettiği de önemlidir. Bazı cümlelerin ifade ettiği zaman, o cümlelerin içinde yer aldığı dil içi ve dil dışı bağlamla anlaşılabilir. Bu nedenle örnekler bazen tek bir cümle şeklinde verilmemiş, gerektiğinde örnek cümle için bir bağlam tasarlanmıştır.

d. Özellikle *-miş* ekinin gerek basit ve gerekse birleşik yapılarıdaki bazı kullanımları, yukarıda açıkladığımız referans zamanının dışında ikinci bir referans zamanının varlığını gerektirmektedir. Reichenbach’ın kuramında yer almayan ve bizim “konuşmaya ait referans zamanı” adını verdiğimiz bu kavram yeri gelince örneklenecektir.

d. Bu tür incelemelerde örnekler genellikle öykü ve romanlardan seçilmektedir. Bütüncüye (corpus) dayanan bu örnekleme yöntemi bizim çalışmamız için uygun değildir. Çünkü öykü ve roman gibi kurgusal eserler yazar-anlatıcı ayırımından ötürü birden fazla sözceleme öznesi/konuşucu ve dolayısıyla birden fazla sözceleme ya da konuşma zamanı içerir. Her ne kadar bu tür metinlerden seçilen cümleler söz konusu sözceleme şartlarının dışına çıkarılmış da olsa, biz zihinlerde bir soru işareti oluşturmamak için örneklerimizi genellikle kendimiz üretmeyi tercih ettik. Bununla birlikte bazı durumları iyi örneklemediğini düşündüğümüzde, daha da önemlisi zorunlu bazı durumlarda öykülerden de cümleler alınmıştır.

e. İncelememizde Prof.Dr. Zeynep Korkmaz’ın “Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)” adlı eseri temel alınmıştır. Korkmaz’ın eserinde dilsel kategorileri basit ve birleşik zamanlar olmak şeklinde ele alınmıştır. Basit zamanlar ve birleşik zamanlar için Korkmaz’ın verdiği örnekler tek tek incelenmiştir. Bu eserde Korkmaz kip ve zaman eklerinin ifade ettiği anlamları ve işlevleri son derece ayrıntılı bir şekilde incelemiş ve örneklemiştir. Biz ise kip ve zaman eklerinin ifade ettiği bütün anlamları değil, sadece konuşma, olay ve referans zamanı bakımından farklı bir diziliş oluşturanları seçtik. Bununla beraber aynı dizilişte olsa da bu diziliş içinde çok farklı anlamlar ifade eden örneklere de zaman zaman yer verdik. Ayrıca bir-iki istisna dışında Korkmaz’ın verdiği örnekler yerine kendi ürettiğimiz örnekleri kullandık.

e. Böyle bir incelemede dikkate alınması gereken en önemli noktalardan biri de bildirme ve tasarlama kipleri arasındaki ayırmadır. İnceleme konumuzu oluşturan “zaman” kavramı, tasarlama kipleri söz konusu olduğunda bir sorun oluşturmaktadır. Geleneksel dilbilgisinin,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

birleşik zamanlı fiil çekiminde eklerden birinin kip, diğerinin ise zaman bildirdiği yolundaki bilgisi belki de sadece tasarlama kiplerinin birleşik çekimleri için geçerlidir. Çünkü tasarlama kiplerinde aslında belirgin bir zaman ifadesi yoktur. Korkmaz “Tasarlama kipleri, şekil gösteren belirli ekler ile kurulur. Bu ekler, haber kiplerinde olduğu gibi (şekil bildirme özelliği dışında, aynı zamanda) açık ve belirli bir zaman kavramı da taşımazlar” (Korkmaz 2003, 647) dedikten sonra şuna da ilave eder:

“Ancak, zaman ögesinden de tümüyle yoksun değildirler. Çünkü, bu kipler, konuşana ait bir eğilimi, bir isteği, bir emri ya da bir gerekliliği dile getirdikleri için, gerçekleşme şartları bakımından dolaylı da olsa yine belirsiz bir gelecek veya şimdiki zamanı içerirler. Tasarlama kiplerini birleştiren ortak özellik, aralarındaki işlev ayrılıklarına rağmen, hepsinin de sonuç olarak tasarlanmış bir dileğe yönelmiş olmalarıdır. Bu kiplerin zamanlara göre değil, işlevlerine göre adlandırılmalarının nedeni de böyle açık bir zaman gösterme özelliği taşımamalarındandır. Bu yüzden tasarlama kiplerini “yardımcı zamanlar” başlığı altında değerlendiren bazı gramerler de vardır” (Korkmaz 2003, 647)

Korkmaz’ın belirttiği gibi emir, şart, istek ve gereklilik kipleri, aslında mantık gereği konuşma zamanından sonrasına yöneliktir. Bu nedenle “basit biçimbirimler” başlığı altında tasarlama kiplerinin basit çekimlerine, “birleşik biçimbirimler” başlığı altında ise *-mEllydİ*, *-mEllymİş* gibi birleşik çekimlere yer verilmiştir.

f. Her bir biçimbirimin ifade ettiği zaman dizilişi bazı sembollerle gösterilmiştir. Bu semboller ve anlamları şöyledir:

(<) zaman noktaları arasındaki ardışıklık ilişkisini ifade eder. İşaretin solundaki zaman noktası önce, sağındaki ise sonradır.

(=) zaman noktaları arasındaki eşitliği ifade eder. Bu işaret birleşik zamanlı çekimlerde biri yüklem belirttiği olay zamanı diğeri de bu olay zamanına eşlik eden referans zamanı olmak üzere iki zaman noktası arasındaki eş zamanlılık için kullanılmıştır.

(.) zaman noktaları arasındaki özdeşliği ifade eder. Özellikle basit zamanlarda olay zamanının dışında ayrı bir referans zamanı yoktur. Ancak incelemede bir bütünlük oluşturmak için her sembolik ifadede referans zamanına (R) yer verilmiş ve ayrı bir olay ya da referans söz konusu olmadığı durumlarda bu işaret kullanılmıştır.

(≤) ve (≥) İki zaman noktası arasında hem eşitlik hem de ardışıklık olduğu durumlarda kullanılmıştır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

g. Son olarak önemle belirtmemiz gerekir ki bu incelemede Türkçe'de zaman sıralamasının bütün ihtimalleri incelenmemiştir. Zaman, yukarıda söylediğimiz gibi sınırları ve dilde ifade biçimi açısından tüketilmesi çok zor bir kavramdır. O nedenle verdiğimiz örneklerin bütünü kapsamadığı, bunlar dışında başka ihtimallerin de olabileceği unutulmamalıdır. Biz burada sadece görülme sıklığı en yüksek olan durumları örneklemeye çalıştık.

4.2. Basit Biçimbirimler

4.2.1. -yor

(a) -yor biçimbirimi şimdiki zamanı ifade etmek için kullanıldığında her üç zaman noktası zaman ekseninde örtüşürler.

Yağmur yağıyor.

Bu durumda zaman sıralaması şu şekildedir:

K, O, R (1)

(şekil: 2)

Aslında -yor biçimbiriminin temel işleviyle kullanıldığı pek çok durumda olay, konuşma zamanından önce başlamış ve konuşma zamanından sonra da devam edecek bir eylemdir. Yani çoğu durumda olayın *süresi* konuşmanın *süresinden* uzundur. Bu söz konusu olayın görünüş (aspect) kategorisi ile ilişkilidir.

(b) -yor biçimbirimi Türkçe'de geçmiş, gelecek ve geniş zamanı ifade etmek için de kullanılır. Bu durumda zamansal ilişki farklı olur. Sözelimi

Olay nasıl olmuş?

şeklindeki bir soruya verilen

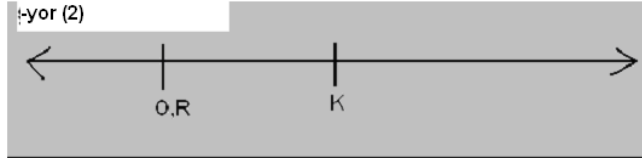
Çocuk yola çıkıyor, karşıdan hızla bir araba geliyor.

cevabında, soruda geçmiş zamana ait bir eylem söz konusu olduğu için -yor biçimbirimi de geçmiş zamanı ifade etmektedir. Burada geçmiş zamanın görülen ya da öğrenilen geçmiş olması zaman sıralamasında bir farklılık yaratmaz; her iki durumda da olay ve referans zamanı özdeştir ve konuşma zamanından öncedir:

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

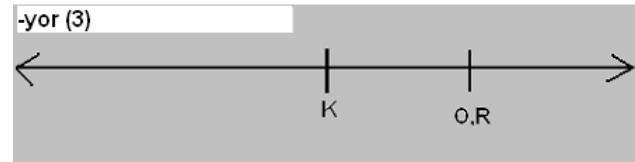
$$(O,R) < K$$

(Şekil:3)

(c) *-yor* biçimbiriminin konuşma zamanından sonrası için kullanımında konuşma zamanı olay zamanından öncedir ve yine ayrı bir referans zamanı söz konusu değildir. Zaman sıralaması $K < (O,R)$ şeklindedir:

Yarın Ankara'ya gidiyorum.

(Şekil:4)

(ç) *-yor* biçimbiriminin işlevlerinden biri de geniş zaman kategorisine işaret etmesidir. Bu noktada Yavaş'ın yukarıda aktardığımız görüşlerini hatırlamamız gerekmektedir. (Yavaş 1979, 42)'a göre geniş zaman Türkçe'de bir dilsel zamana (tense) değil, bir görünüş ya da kipe işaret eder. Yavaş burada

İki kere iki dört eder

gibi evrensel, yani doğruluk değeri zaman ve mekâna bağlı olmayan önermeleri örnek verdikten sonra, Reichenbach'ın, bu anlamı ifade etmek için Türkçe'de "muzari" adı verilen bir dilsel zamanın varlığından söz ettiğini aktarır. Ancak Yavaş'a göre Reichenbach burada görünüş ve dilsel zaman kavramlarını birbirine karıştırır. Aşağıda değineceğimiz gibi Türkçe'de geniş zaman, biri zamanda süreklilik diğeri zaman içinde yineleme olmak üzere iki anlam ifade eder; buna bağlı olarak şimdiki zaman ekinin geniş zaman için kullanıldığı durumlarda da aynı şey söz konusudur. Geçmişte başlamış, devam eden ve devam edeceği düşünülen eylemler geniş zaman kategorisine girer ve bu kategori *-yor* ekiyle ifade edilebilir:

Kış mevsiminde burası çok güzel oluyor.

Buradaki geniş zaman tek bir olayın geniş zamana yayılması olmayıp, bir olayın geçmişte, şimdide ve gelecekte tekrar etmesi

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

anlamını taşır. Böyle bir cümlede konuşma ve olay zamanı arasında tespit edilebilir bir ilişki bulunmamaktadır.

(d) “Evrensel önerme” adı verilen ve geçerliliği zamana ve mekana bağlı olmayan durum ya da olaylar da geniş zamanda anlatılır ve bunun için de Türkçe’de şimdiki zaman eki kullanılabilir:

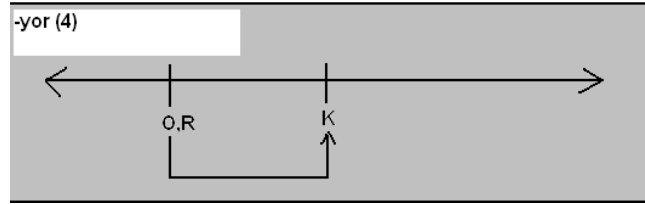
İki kere iki dört ediyor. K,R,O (3)

Burada artık zaman ekseninde bir kesitten söz edemeyiz; bu olay zaman ekseninin tümüne yayılmış durumdadır. Dolayısıyla konuşma ve olay zamanı arasında bir zaman ilişkisi söz konusu değildir.

(e) Konuşma zamanından önce başlayıp, konuşma zamanında da devam etmekte olan eylemlerin *yıllar var ki, senelerdir, üç gündür* gibi zaman belirteçleri ile anlatıldığı cümlelerde kullanılan *-yor* biçimbirimi farklı bir zaman sıralaması gösterir:

*Onu tam 10 yıldır görmüyorum.*⁷

(O,R) ≤ K

(Şekil:5)

4.2.2. *-r, Er*

(a) Yukarıda *-yor* biçimbiriminin ilgili örneklerinde de belirttiğimiz gibi geniş zaman Türkçe’de alışkanlık, süreklilik, evrensellik ya da genel geçerlilik gibi kipleri ve görünüşleri belirtir. *-r, Er* biçimbirimi bu işlevlerle kullanıldığında konuşma ve olay zamanı arasındaki ilişkileri tespit etmek mümkün değildir.

Ahmet her sabah yürüyüş yapar.

İki kere iki dört eder.

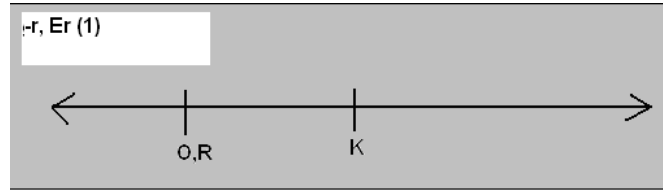
İnsan, düşünen bir hayvandır.

⁷ Uzun (2004)’e göre buradaki *-yor* eki “sürerlilik” ya da “bitmemişlik” şeklinde bir görünüş bildirmektedir. Ancak bu ekin bir görünüş eki olarak değerlendirilmesi doğru olsa bile, burada zaman belirteçleri ile konuşma zamanından öncesine açık bir gönderimde bulunulmuştur. Dolayısıyla ek, konuşma ve olay arasındaki süredizimsel ilişkiden ötürü sadece görünüş değil zaman da bildirmektedir.

Tüm bu örneklerde *-r*, *-Er* biçimbirimleri belirlenebilir bir zamansal ilişki ifade etmeksizin kullanılmıştır. Ancak,

Atatürk 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkar

cümlesinde konuşma zamanından önceki bir olay *-r* biçimbirimi ile anlatılmıştır. Burada artık bir kip ya da bir görünüş değil, açıkça zamansal bir ilişki söz konusudur. Olay, konuşma zamanından öncedir; dolayısıyla zaman sıralaması geçmiş zamanda olduğu gibidir: $(O,R) < K$

(Şekil:6)

(b) Bu biçimbirimin konuşma zamanından sonrası için kullanılması daha çok geleceğe yönelik bir tahmin ya da ihtimalden söz edildiği durumlarda görülür. Aslında *tahmin*, *ihtimal* gibi ifadelerden de anlaşılacağı üzere burada bir kip olgusu da söz konusudur. Ancak bu kipler, doğaları gereği konuşma zamanından sonrasına ait bir eylemi betimlerler.

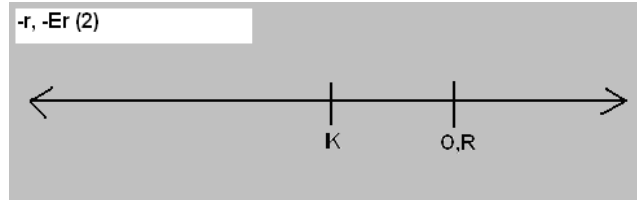
Yarın Ahmet gelir

cümlesi ile

Yarın Ahmet gelecek

cümlesi arasında zaman sıralaması bakımından bir fark yoktur⁸:

$K < (O,R)$

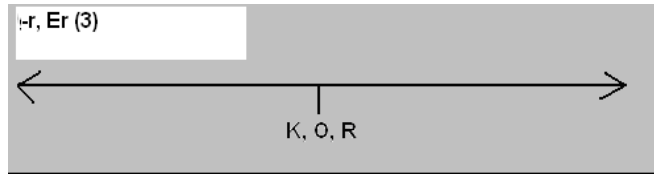
(Şekil:7)

⁸ Bu açıdan düşündüğümüzde *-EcEk* biçimbiri de tıpkı *-r*, *-Er* biçimbirimi gibi zaman değil kip bildirir. Zaten Uzun (2004)'e göre *-EcEk* kip bildiren bir ektir.

(c) *-r, -Er* biçimbirimi şimdiki zamanı ifade etmek için de kullanılır:

Ben de bir bardak çay isterim

Bu durumda zaman sıralaması şimdiki zamanda olduğu gibidir: K,R,O

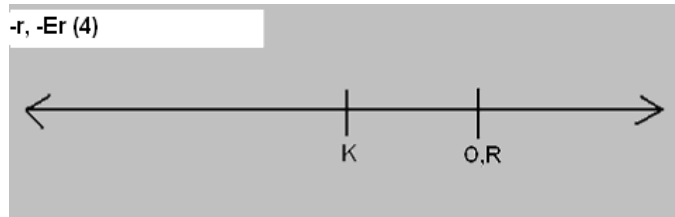
(Şekil:8)

(d) Bu biçimbirimin Türkçe'deki ilginç kullanımlarından biri de emir ya da istek kipini ifade etmesidir. İstek kiplerinin ilkece konuşma zamanından sonrasına ait bir eyleme yönelik olduğunu kabul edersek,

Bu paketi arkadaşım Nihal'e teslim edersin (Korkmaz 2003, 646)

cümlesindeki zaman sıralaması konuşma zamanından sonraya ait bir eylemin, herhangi bir referans noktası olmaksızın dile getirilmesi şeklindedir:

$K < (R,O)$

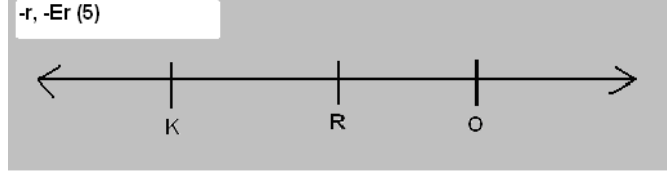

(Şekil:9)

(e) Ancak aynı yapı, zaman belirteçlerinin olduğu cümlelerde farklı bir zaman sıralaması oluşturur:

Oraya varınca beni ararsın.

Bu cümlede konuşma zamanından sonra bir referans olan *var-* eylemi ve ardından aramak eylemi vardır: $K < R < O$

(Şekil:10)

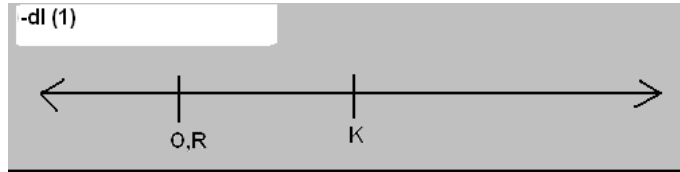
4.2.3. -dI

Temel görevi geçmiş zamanı ifade etmektir. Geçmiş zaman, konuşma zamanından önceki zamandır. Türkçe’de, bazı dillerde olduğu gibi konuşma zamanı ile olay zamanı arasındaki mesafeye göre ayrı dilbilgisel zaman kategorileri yoktur; bu farklılıklar zaman zarfları ile ifade edilir. Bu nedenle konuşma zamanından önceki bütün zamanlar “geçmiş zaman” olarak adlandırılır. Görülen ve öğrenilen geçmiş zaman ayrımı ise zaman eksenindeki bir sıralamayı değil, konuşucunun söz konusu olayla arasındaki *bilme, aktarma, şahit olma* mesafesini ifade eder. Genel olarak görülen geçmiş, konuşucunun şahit olduğu olaylar için, öğrenilen geçmiş ise konuşucunun bir başkasından öğrendiği olaylar için kullanılır. Ancak özellikle tarih yazımında, konuşucunun şahit olmadığı olaylar için de görülen geçmiş zamanın kullanımına sıkça rastlanır:

İstanbul 1453’te fethedildi.

(a) Görülen geçmiş zaman durumunda zamansal ilişki şu şekildedir:

Buraya 10 yıl önce geldim. (O,R) < K

(Şekil:11)

(b) Korkmaz, *dI* ekinin bazen geniş zamanı gösterdiğini de söyler: (Korkmaz 2003, 599)

Eğer bu sınavdan da geçemezsem yandım

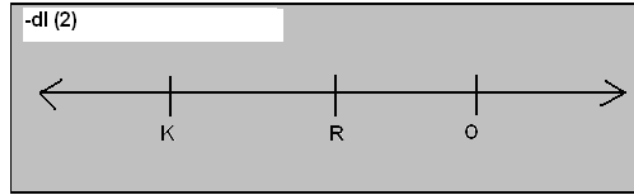
Bu, *-dI* ekinin ilginç bir kullanım örneğidir. Her şeyden önce bu bir şart cümlesidir; yani gerçekleşmemiş bir eylem söz

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

konusudur ve dolayısıyla gerçek bir olay zamanından söz edilemez. Bununla birlikte bu yapıda *dl*'nin geniş zaman anlamıyla kullanılmasının ötesinde, aslında bir "gelecek zaman" anlamını kastedtiği görülebilir. Ayrıca, cümlede anlam bakımından bir olayın gerçekleşmesi şarta bağlanmış da olsa bildirme kiplerinden biri olan görülen geçmiş zaman kullanılmıştır ve bu ek kullanıldığı cümlede gelecek zamanı ifade etmektedir. Ana cümleyi şarta bağlayan şart cümlecigi ise bizim incelememiz açısından bir referans zamanına işaret etmektedir. Buna göre olay zamanı, şartın gerçekleşmesi için belirlenen referans zamanından sonradır ve bunların her ikisi de konuşma zamanından sonradır:

$$K < R < O$$

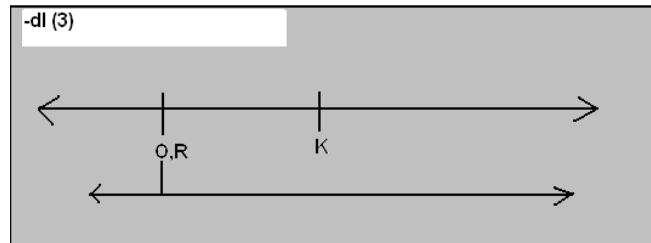
(şekil:12)

(c) Bir kişiye ya da bir nesneye ait olan değişmez bazı özelliklerin *-dl* biçim birimi ile anlatıldığı isim cümlelerinde farklı bir zaman sıralaması söz konusudur. Şöyle bir örnek düşünelim:

Otelde yaklaşık 100 kişi kalıyordu; bunların yarısı Türk'tü.

Bu sözcedeki ikinci cümlemin yüklemine oluşturan eylem, geçmişte olup bitmiş bir eylem değildir; o gün otelde bulunan ve Türk olan kişiler, bugün yani konuşma zamanında da Türk'tür. Hatta aynı kişilerin konuşma zamanından sonra da Türk olarak kalacakları bir gerçektir. Referans zamanı ise olayın geçmişteki kısmına aittir. Bu durumun sembollerle gösterimi şu şekilde olabilir:

$$(O,R) \leq K \leq O$$

(şekil:13)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

(ç) Bazı isim cümlelerinde *-dl* ekinin geçmiş zaman bildirme görevi cümledeki zaman belirteci ve sıfat-fiil yardımıyla mümkün olur.

Dün seni arayan bendim

cümlesinde “ben olmak” eylemi, ancak *dün seni arayan* ifadesi ile geçmişe bağlanır. Yani, *-dl* ekinin bu kullanımında zaman belirteci ve sıfat-fiilin zaman bildirme görevi ön plana çıkar. Bu ve benzeri cümleler *-dl* ekinin geçmiş zaman bildirmedeki zaman sıralamasını sunarlar.

4.2.4. *-mİş*

(a) Temel işleviyle kullanıldığında, konuşma zamanından öncesine işaret etmek bakımından *-dl* ile aynı zaman sıralamasını ifade eden bu ekin farklı bir özelliği vardır. *Geldi* demek ile *gelmiş* demek arasındaki fark, hikaye ve rivayet şeklinde kipsel bir farklılık olmanın ötesinde rivayet edilen şeyin çoğu durumda başka birisine ait bir cümle olmasına da dayanmaktadır.

Ahmet gelmiş.

gibi bir cümlede iki ihtimal söz konusudur. Konuşucu, ya bu olaya şahit olmuştur ya da bu olayı

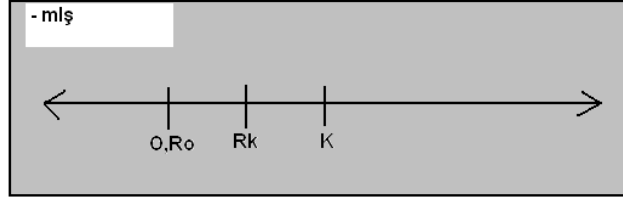
Ahmet geldi

şeklinde ve kendisine ait olmayan bir cümleden öğrenmiştir. Birinci durumda *-mİş* eki *-dl* eki ile aynı temel işlevde birleşir. Ancak ikinci durumda biri aktarılan (Ahmet geldi) diğeri de aktaran (Ahmet gelmiş) olmak üzere iki ayrı sözce bulunmaktadır. Aktarılan sözce, aktaran sözceden, yani konuşma zamanından öncedir; ama bir de aktarılan sözcenin dile getirdiği bir olay vardır ve bu da konuşma zamanından öncedir. Aktarılan sözcenin zamanı, konuşmaya ait referans zamanıdır (Rk); bir başka deyişle bu referans zamanı iki ayrı sözce arasındaki zamansal ardışıklığı gösterir. Bir de konuşma zamanından önceki “gelmek” eylemi ile özdeş olan bir referans zamanı vardır. Bu aslında buraya kadar kullandığımız referans zamanıdır; ama diğeri ile arasındaki farklı belirtmek için buna da “olaya ait referans zamanı” (Ro) demeyi uygun görüyoruz. Böyle bir durumda birbirini takip eden üç olay vardır. Önce Ahmet gelmiştir, ardından birisi “Ahmet geldi” demiştir; bu olayı “Ahmet geldi” cümlesi ile öğrenen konuşucu da “Ahmet gelmiş” demektedir. Bu zaman sıralamasını şu şekilde gösterebiliriz:

(O,Ro) < Rk < K

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

(Şekil:14)

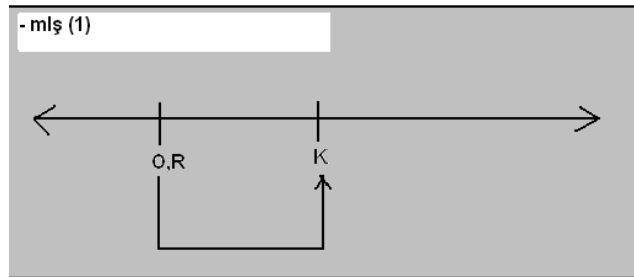
Özetle söylemek gerekirse *-miş* biçimbirimi söz aktarımı için kullanıldığında, aktarılan sözün kendisi de bir olay haline gelir ve zaman eksenine yerleşir.

(b) Diyelim ki bir anne, çocuğunun odasının kapısından bakıyor ve eşine şöyle diyor:

Çocuk uyumuş.

Fiillerdeki görünüş (Akerson 2008, 261) ayırımına göre *uyumak* fiili süreklilik ifade eden bir fiildir. Yani konuşucu, çocuğun uykuya dalma ânına şahit değildir, ancak “uyuyor olma” ânına “şahit”tir. Bu açıdan bakıldığında bu sözcedeki *-miş* eki geçmişte şahit olunmamış bir olayı hem de geçmişte başlayıp konuşma zamanında da devam eden bir olayı anlatır. Eğer *-miş* eki geçmişte yaşanıp bitmiş bir olayı anlatıyorsa zaman eksenindeki konumu görülen geçmiş zamanda olduğu gibidir. Ancak aynı ek “çocuk uyumuş” cümlesinde olduğu gibi geçmişte başlamış ve hâlen devam eden bir eylemi anlatıyorsa zaman ekseninde farklı bir konumlanma söz konusudur. Bu durumda olay ve referans zamanı konuşma zamanından hem önce hem de konuşma zamanına özdeşdir:

$$(O,R) \leq K$$

(Şekil:15)

(c) *-miş* eki, bazen geleceğe ait olayların anlatımında da kullanılır ve burada zaman bildirme görevinde kullanılmaz, sadece rivayet anlamı katar:

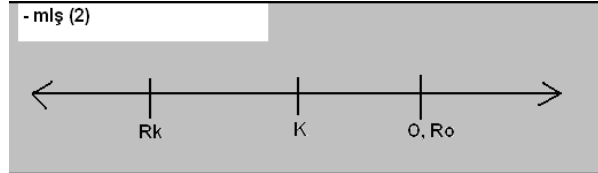
Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Yarın akşam televizyonda güzel bir film varmış.

Dikkat edilirse bu sözcüde zaman bildirme görevi biçimsel bir unsur tarafından yerine getirilmemektedir; sözcüde “yarın” zarfı eylemin zaman bakımından “çekim”ini yapmaktadır. Yüklemedeki –*mİş* eki ise söz konusu bilginin, konuşma anından önce öğrenildiğine işaret eder. Aslında bu ekin Türkçe’deki temel görevi zaman bildirmek olmayıp, kanıtsallık (evidentiality) adı verilen bir dilbilgisi kategorisinin, dolaylılık (indirectivity) alt türüne ait bir işaretleyici olarak kullanılmasıdır. Dolaylılık işaretleyicileri konuşucu ya da sözceleme öznesi ile, hakkında konuştuğu, bilgi verdiği konu arasındaki hem mekansal hem de zamansal bir mesafeye işaret eder (Bacanlı 2006, 37). Ancak, konuşucu ile olay arasındaki “dolaylılık” ilişkisine işaret eden bu ek, dolaylılığın doğası gereği, konuşma zamanından önceki bir olayın aktarılmasında kullanıldığı için zamansal bir ilişkiye de işaret eder. Bu durumda, yukarıdaki örnek cümlemize tekrar dönecek olursak, burada birincisi olayın gerçekleşme zamanı ile özdeş olan ve cümlede “yarın” diye ifade edilen referans noktası (Ro), ikincisi de konuşucu tarafından olaya ait bilginin öğrenildiği, geçmişe ait bir referans noktası (Rk) olmak üzere iki ayrı referans noktası vardır. Bir başka deyişle bu tür bir cümlede konuşucu –*mİş* ekini kullanarak hem konuşma zamanından öncesine hem de konuşma zamanından sonrasına gönderimde bulunmaktadır:

$$R_k < K < (O, R_o)$$

(şekil:16)

–*mİş* ekinin bu görevle kullanımı genellikle söylem aktarımında görülür. Bilindiği gibi söylem aktarımının doğrudan ve dolaylı olmak üzere iki temel biçimi vardır.⁹ Doğrudan aktarımda aktarılan söylem, aktaran söylemin içinde hiçbir dilbilgisel değişime uğramadan yer alır:

Ahmet Ayşe’ye “seni seviyorum” demiş.

⁹ Sözcüleme kuramının temel konularından biri olan söylem aktarımı hakkında kapsamlı bilgi için şu kaynağa bakılabilir:

Münteha Gül, (2007). “Söz ve Düşünce Aktarımı”. **Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları**. Volume 2/2 Spring 2007, s.239-256

Bu cümlede üç farklı eylem ve üç farklı zaman noktası söz konusudur:

1. Ahmet'in Ayşe'ye "seni seviyorum" demesi
2. Ahmet'in Ayşe'ye, onu sevdiğini söylemesinin, konuşucu tarafından öğrenilmesi
3. Konuşucunun bu bilgiyi kendi konuşma zamanında ifade etmesi

Bu üç zaman noktasından birincisi olay zamanıdır, ikincisi referans zamanı üçüncüsü ise konuşma zamanıdır. Önce birinci eylem, sonra ikinci ve en son olarak üçüncü eylem gerçekleşmektedir. Bu durumda zaman sıralaması (a)'dakinden farklıdır.

$$(O,R_0) < R_k < K$$

Görülen geçmiş zamanında gerçekleşen söylem aktarımlarında ise, konuşucu olaya şahit olduğu için olay ve referans zamanı örtüşür. Bu nedenle görülen geçmiş zamandaki söylem aktarımı, bu zaman kategorisinin eki olan *-dl'*nin temel zaman sıralamasına uyar. Aktarılan söylemin kipi ne olursa olsun, konuşucunun bu söylemi sözceleme anından sonra öğrendiği her durumda aktarılan söylemin kendisi bir olay haline gelir ve konuşucu bunu *demiş, söylemiş* gibi aktarım fiilleri ile ifade eder:

"Ankara'ya gitmeliyim" demiş

Bu durumda artık tasarlanan değil, gerçek bir olay dile getirilmektedir.

(c) Bazı örneklerde de konuşma zamanından sonra gerçekleşme ihtimali olan bir olay *-mlş* ekiyle anlatılır.

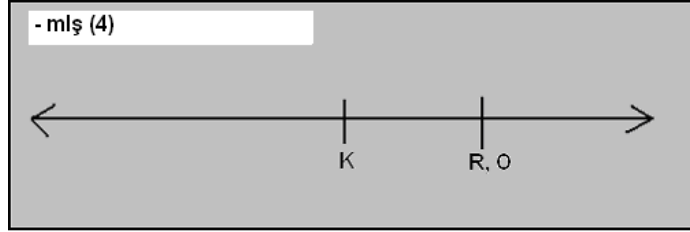
Bir de bakmışsın yıllardır görmediğin kardeşin çıkıp gelmiş.

Zeynep Korkmaz bunu söz konusu ekin geniş zaman işlevi ile kullanımı olarak adlandırmaktadır (Korkmaz 2003, 609); ancak buradaki geniş zaman, gerçek geniş zamandan farklı olarak sadece konuşma zamanından sonrasını ifade eder. Bu nedenle ekin bu işlevle kullanımı *-EcEk* ekinin temel zaman sıralamasına denk düşer:

$$K < (O, R)$$

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

(Şekil: 17)

(ç) İsim cümlelerinde kullanılan *-miş* eki de bir söylem ya da bilgi aktarımı işlevindedir.

Üniversiteye gelene kadar çok çalışkanmış
cümlesinde,

üniversiteye gelene kadar çok çalışkandı ya da *çalışkandım*

gibi bir söylemin aktarıldığını görmekteyiz. Dolayısıyla burada da (a)'daki zaman sıralaması söz konusudur:

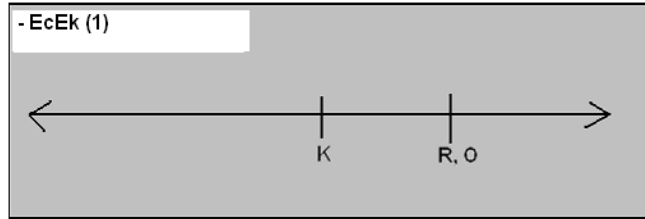
$$(O,R_o) < R_k < K$$

4.2.5. -EcEk

(a) Genellikle konuşma zamanından sonraki olayların anlatımında kullanılır ve bu kullanımda olay ve referans zamanı özdeştir.

Ahmet yarın gelecek.

$$K < (O,R)$$

(şekil:18)

(b) Temelde iki farklı gelecek zaman kullanımından söz edilebilir. Birincisi; konuşma zamanından sonra gerçekleşecek olaylar, ikincisi ise konuşma zamanında başlayıp gelecekte de devam edeceği belirtilen eylemlerdir. Sözelimi,

Şu andan itibaren seninle ben ilgileneceğim.

Turkish Studies

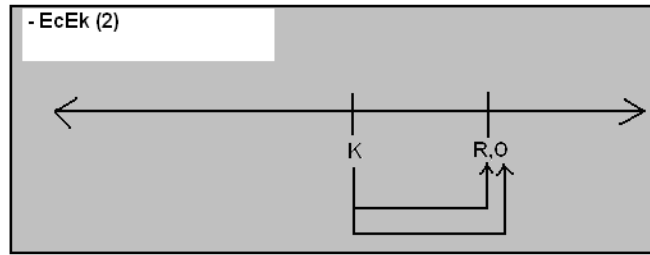
*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Çok yaygın bir kullanım olmamakla birlikte bu cümlede konuşucunun “ilgilenmek” eylemine konuşma ânında başlayıp başlamadığı aslında bilinmemektedir. Konuşma zamanı ile olay zamanının örtüştüğüne dâir bağlam içinden çıkarılabilecek bir bilgi olduğunda konuşma ve olay zamanının örtüştüğünü söyleyebiliriz. Ancak burada tam bir özdeşlik söz konusu değildir. Olay zamanı, konuşma zamanını da kapsayan daha geniş bir zamandır. Bu bakımdan yukarıdaki cümle

Şu andan itibaren seninle ben ilgileniyorum

cümlesi ile anlam bakımından eşdeğerdir. Biz yine de *-miş* eki için kullandığımız işaretle bu gibi durumlar için ayrı bir formül kullanacağız:

$K \leq (O,R)$

(Şekil:19)

(c) *-EcEk* biçimbiriminin, konuşma zamanından sonraki bir olayı belirtmediği istisnaî bir kullanımı vardır. Bir şey arayan bir kimsenin söylediği,

...şurada olacak

gibi ifadelerde, aslında konuşma zamanından sonraki bir eylem belirtilmemektedir. Bu örneklerde (*var*)-*olmak* eylemi konuşma zamanından önce gerçekleşmiştir. Sözelimi kalemini arayan bir kimse bu cümleyi söylediğinde “kalemim [biraz sonra, sonra, daha sonra] burada olacak” dememektedir. Kalem zaten ya oradadır ya da orada değildir. Dikkat edilirse buradaki “olacak” kelimesi, “bulacağım” anlamındadır. Dolayısıyla (a)’daki formüle uyar.

(ç) *-EcEk* eki kimi durumlarda (aşağıda ele alacağımız) *-Er-i-dî* biçimbiriminin işlevini yüklenir (Korkmaz 2003, 631).

Ailem olmasa buralardan çoktan gideceğim.[.....giderdim]

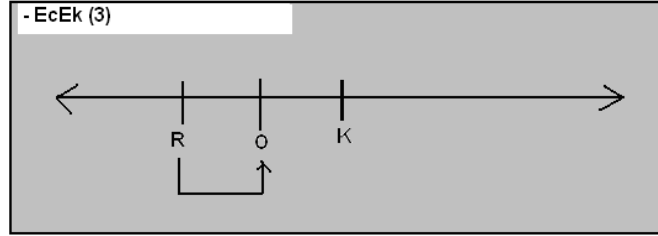
Bir şartlı birleşik cümle olduğu için burada iki eylem söz konusudur; birincisi ailemin “hâlen” “burada ol”masıdır. Yani bu

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

eylem konuşma zamanından önce başlamış ve konuşma zamanında da devam etmektedir. Diğeri ise “gitmek” eylemidir ve *-EcEk* ekinden ötürü geleceğe ait gibi görünmektedir. Ama cümledeki *çoktan* zaman belirteci, bu eylemi konuşma zamanından önceye yerleştirmektedir. Birinci eylem, ana cümledeki eylemi için bir referans noktasıdır ve hem olay zamanından öncedir hem de olay zamanı ile özdeşir; çünkü ailenin “olması” bitmiş, tamamlanmış bir eylemi değil, devam eden bir durumu ifade eder. Buna göre cümledeki zaman sıralaması şu şekildedir:

$$R \leq O < K$$

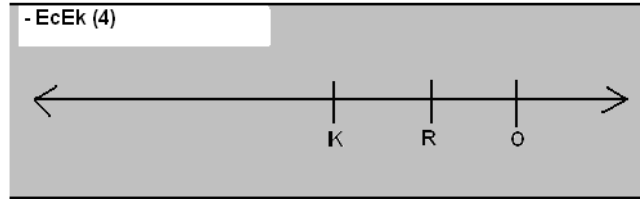
(Şekil: 20)

(d) *-EcEk* eki, birleşik cümlelerin ana yüklemi olduğunda, gelecek dışında geniş zamanı ifade eder biçimde kullanılabilir (Korkmaz 2003, 632)

Yatsanız daha iyi olacaksınız

Bu cümlede konuşma zamanından sonra bir referans zamanı (yatmak eyleminin gerçekleştiği zaman) ve onun ardından da “iyi olmak” eyleminin gerçekleştiği zaman vardır:

$$K < R < O$$

(Şekil: 21)

(e) *-EcEk* eki bazen de konuşma zamanından sonraki bir referans noktası ile eşit olan olay zamanını anlatmak için kullanılır. (Korkmaz 2003, 632) Bunun, gelecek zaman ekinin en temel işlevi ile kullanımından farkı, açık bir referans noktasının belirtilmiş olmasıdır. Bu durumda geleceğe ait iki olay söz konusu olduğu için özdeşlikten değil, eşitlikten söz edebiliriz.

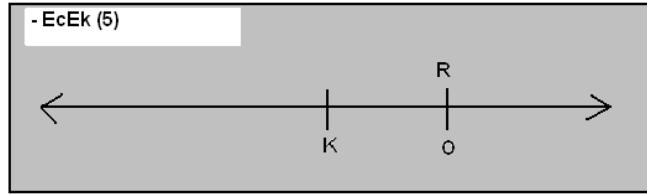
Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

O adam burada olduğu sürece ben huzur bulamayacağım

Bu cümlede “o adamın burada olması” ile “huzur bulamama” eylemleri zamanda örtüşürler; zaten huzur bulamamanın nedeni de zamandaki bu örtüşmedir:

$$K < (R=O)$$

(Şekil:22)

Korkmaz’ın da (634) kitabına aldığı Ahmet Muhip Dranas’ın *Serenad* şiirinin,

Pencerenden bir gül attığın zaman

Işıklarla dolacak kalbimin içi

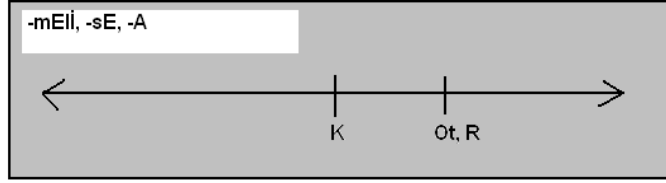
mısralarında olduğu gibi referans zamanı ile olay zamanı arasındaki ilişki bazen çok net değildir. Bu örnekte pencereden gülün atılması ile kalbin içinin ışıklarla dolması arasında ardışıklık ilişkisi olabileceği gibi eşitlik ilişkisi de olabilir.

4.2.6. -mEll, -sE, A

Tasarlama kip ekleri olarak bilinen bu biçimbirimler, tasarlamanın doğası gereği konuşma zamanından sonrasına yöneliktir. Ancak burada bildirme kipi adı verilen kategoride ifade olaylardan farklı olarak tasarlanan bir olay söz konusudur.¹⁰ Biz de tasarlama kiplerinin bu özel durumu nedeniyle “tasarlanan olay” (Ot) terimini kullanmayı tercih ediyoruz. Tasarlama kip ekleri genel olarak şu zaman sıralamasını ifade eder:

$$K < (Ot, R)$$

¹⁰ Aslında geleneksel dilbilgisinde bir bildirme kipi olan gelecek zaman ile tasarlama kipleri arasında, olayın gerçekleşmemiş olması bakımından bir fark yoktur. Bu durumda (Uzun 2004)’ün zaman, kip ve görünüş kavramlarına ilişkin görüşleri önem kazanmaktadır.

(Şekil:23)

4.3. Birleşik Biçimbirimler

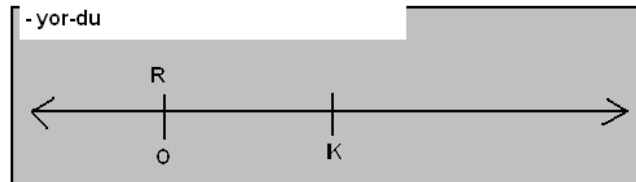
4.3.1. -yor-du

(a) Türkçe’de geçmiş zaman anlatılarında çok karşımıza çıkan bir biçimbirimdir. Geleneksel dilbilgisinde bu biçimbirim “şimdiki zamanın hikayesi” adıyla bir zaman kategorisi olarak ele alınır. Ama gerçekte *hikaye* edilen şey şimdiki zaman değil, geçmişteki bir şimdiki zamandır.¹¹ Burada konuşucu geçmişte devam etmiş bir eylemi anlatmak için konuşma zamanından farklı ve söz konusu eylemin devam etmekte olduğu bir zaman noktasını referans alır:

Eve geldiğimde eşim yemek pişiriyordu.

Bu cümlede konuşucunun eve gelme zamanı (referans zamanı), eşinin yemek pişirme zamanı (olay zamanı) ile eşittir ve bunlar konuşma zamanından öncedir:

$$(O=R) < K$$

(Şekil:24)

Aslında -yor-du biçimbirimi birbiri ile zamandaş olan iki eylemin sonradan anlatımında kullanılır. Zamandaş olay iki eylemden, yüklem belirtiği asıl olay, yüklem nedeniyle cümlede zorunlu

¹¹ (Uzun 2004)’e göre bu yapıdaki birinci ek zaman değil görünüş bildirir; zaman belirtme görevi ise ikinci ektedir. Gerçekten de birinci ek, konuşma zamanı ile zamansal bir ilişki içinde olmadığı için görünüş eki olarak kabul edilebilir. Ancak bu “görünüş”, konuşucunun geçmişteki bir konuşma zamanını, yani geçmişteki bir “şimdi”yi merkez almasıyla mümkündür. Bir başka deyişle olayın *bitmişlik* şeklinde görülebildiği bir zaman noktası gerekmektedir. İşte, herhangi bir görünüşün geçerli olduğu bu zaman noktası referans zamanıdır.

olarak yer alır. Ancak referans noktasını gerektiren ikinci olay bazen söz konusu cümlede değil, önceki yahut sonraki cümlelerde yer alır:

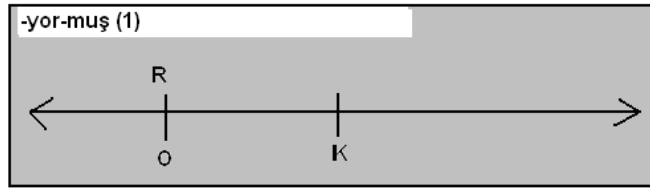
Ağladım. Ağladım. Çünkü yalan söylemiyordum. (Ant, Ömer Seyfettin, TDK Güzel Yazılar-1,1996, s.3)

Yukarıdaki alıntıda anlatıcı birbiri ile eş zamanlı olan iki eylemi üç farklı cümlede anlatmıştır. Anlatıcının yalan söylemiyor oluşu ile ağlıyor oluşu, eş zamanlı iki eylemdir. Her ne kadar cümleler arasındaki sebep-sonuç ilişkisi zamansal bir ardışıklığı gerektiriyor olsa da bu zaman farklılığını tespit etmek, daha doğrusu bu iki eylemi ayrı zaman noktalarına yerleştirmek mümkün görünmemektedir. Ayrıca *-yordu*’nun kullanılması “yalan söylememek” eyleminin dışında ikinci bir eylemi de potansiyel olarak var kılmaktadır. Eğer ağlamak ile yalan söylemek arasında zamansal bir ardışıklık olduğu düşünülürse, *-yordu* biçimbirimin gerektirdiği referans noktası nedir? Çünkü, dikkat edilirse burada birinci şahıs anlatıcı vardır. Yani bu eyleme, öznenen başka bir şahitlik söz konusu değildir. Bu soruya ancak, söylenmemiş, gizli bir “o sırada” ibaresinin varlığı ile cevap verebiliriz. Yukarıda, sözceleme kuramından bahsederken de söylediğimiz gibi aslında bütün sözcelerin başında [ben, şimdi, burada, sana/size diyorum ki...] gibi dile getirilmemiş bir sözceleme parantezi bulunur. Bizim örneğimizde sözceleme parantezindeki *şimdi, o sırada*’ya dönüşmektedir.

4.3.2. *-yor-muş*

Temelde *-yor-du* biçimbirimi gibidir. Burada da birbirine eşit ya da özdeş olan referans ve olay zamanını takip eden bir konuşma zamanı vardır:

$$(O, R) < K$$

(Şekil : 25)

Ancak *-miş* ekinin ve buna bağlı olarak rivayet çekimlerinin Türkçede cümlelere kattığı bazı anlam incelikleri vardır. Şimdi bunları 3 örnek cümle üzerinde görelim:

1. Hâlâ aynı evde oturuyormuş.
2. Fakir çoban prensesi çok seviyormuş.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

3. Duyduğuma göre Ahmet yarın Ankara'ya gidiyormuş.

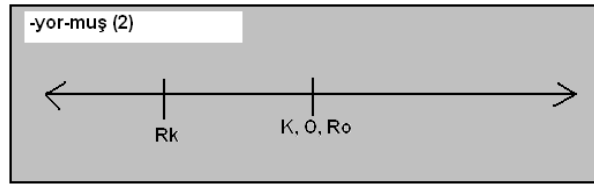
(a) *Hâlâ aynı evde oturuyormuş.*

Bu cümlede geçmişte başlayıp halen devam eden bir eylem anlatılmaktadır. Bu aslında “hâlâ aynı evde oturuyorum” cümlesinin ya da sözü edilen kişinin hâlâ aynı evde oturduğu bilgisinin aktarılmasıdır. *-miş* biçimbiriminde gördüğümüz gibi burada bir söylem aktarımı söz konusudur.

Hâlâ aynı evde oturuyorum.

cümlesi, konuşucu tarafından *-miş* birimi ile aktarılmaktadır. Bu durumda *-miş* biçimbirimi geçmişteki bir eyleme işaret etmektedir ancak bu eylem “oturmak” eylemi değildir. Çünkü “oturmak” eylemi aslında konuşma zamanında da devam eden bir eylemdir. Geçmişteki eylem, aktarılan sözcüktür, yani “hâlâ aynı evde oturuyorum” sözcüğünün sözcülenme zamanıdır. Bu durumda konuşma zamanı, olay zamanı ve olaya ait referans zamanı (Ro) özdeşdir; ancak konuşmaya ait referans zamanı (Rk) konuşma zamanından öncedir:

$R_k < (K, O, R_o)$

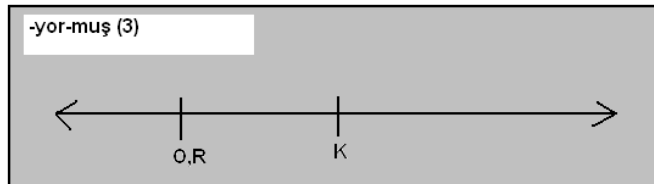

(Şekil: 26)

(b) *Fakir çoban prensesi çok seviyormuş*

2. cümle, bir söylem aktarımı olarak düşünülmezse temel anlamıyla bir rivayet cümlesidir. Bu cümle ile 1. cümle arasındaki fark ancak konuşma bağlamından çıkarılabilir. Eğer bu cümleyi sadece bir rivayet cümlesi olarak kabul edersek şöyle bir zaman dizilişi söz konusu olur:

$(O,R) < K$

(şekil: 27)

Turkish Studies

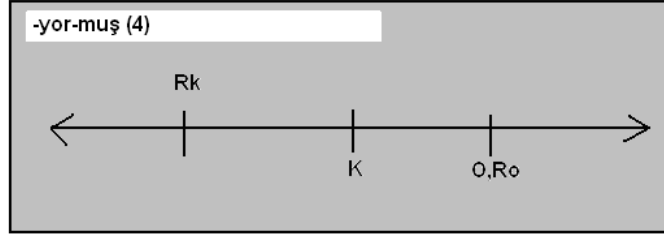
*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

(c) 3. cümle *-yor-muş* biçimbiriminin, konuşma zamanından sonra gerçekleşeceği “rivayet” edilen bir olay için kullanımına örnektir. Burada konuşucu, önceden öğrendiği bir bilgiyi dile getiriyor. Konuşucunun bilgiyi öğrenme zamanı konuşma zamanından öncedir; ancak yüklem belirtiği eylemin referans zamanı, “yarın”, konuşma zamanından sonradır. “Ahmet yarın Ankara’ya gidecek” gibi bir cümle ile bu cümle arasındaki fark sadece bir kip farkı değildir. *-yor-muş* ile kurulan bu cümlede konuşucu hem söz konusu eyleme hem de bu eyleme ait bilgiyi öğrendiği, konuşma zamanından önceki bir zaman noktasına dikkat çekmektedir. Eğer bu noktayı dikkate almazsak örnek cümlemizde konuşma zamanından sonra, birbirine özdeş olay ve referans zamanı gelir:

$$K < (O,R)$$

Ancak Türkçe’ye özel bir durum olarak, yukarıda *-miş* biçimbiriminin diğer bazı kullanımlarında da kullandığımız gibi burada ikinci bir referans zamanı söz konusudur. Asıl referans zamanı olaya ait referans zamanıdır; bir de aktarılan söylemi ya da edinilen bilgiyi ifade eden bir referans zamanı vardır. Yani bu ikinci referans noktası iki konuşma zamanı arasındaki farkı ifade eder. Birincisini (Ro) ikincisini (Rk) ile gösterebiliriz. Bu durumda yukarıdaki örnek cümlemiz için şöyle bir formül oluşmaktadır:

$$Rk < K < (O,Ro)$$

(şekil:28)

2.3.3. *-diydi* (*di-i-di*)

(a) *-diydi* Türkçede nispeten az kullanılan ve daha çok sözlü dilde görülen bir biçimbirimdir. Anlam açısından hem *-di* hem de *-miş* biçimbirimine çok yakındır.¹²

Bu kitabı bana eşim aldı.

ile

¹² Uzun’a göre bu yapıdaki birinci *-di* eki, *-yordu* yapısındaki *-yor* ile bir karşıtlık oluşturmakta ve bitmişlik görünüşü ifade etmektedir (Uzun 2004, 160)

Bu kitabı bana eşim aldıydı.

demek arasında sadece ince bir fark bulunmaktadır. Bununla birlikte burada birleşik bir yapı söz konusu olduğu için *-dl* için kullanılan formülden farklı bir formül oluşmaktadır. Konuşma zamanı ile olay zamanı arasında, -eğer cümle içinde başka bir ifade belirtilmemişse-varlığı çok belirgin olmayan ancak teorik olarak var olan bir referans zamanı vardır:

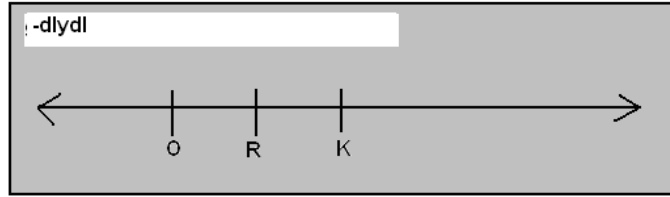
$O < R < K$

(b) Yukarıdaki cümleyi şu şekilde değiştirelim:

Bu kitabı bana kızımız doğmadan önce eşim aldıydı.

Burada artık açıkça ifade edilmiş bir referans noktası vardır ve bu kullanımda *-dlıydı* ile *-mİştİ* hemen hemen aynı anlamı ifade eder. Olay zamanından sonra referans alınan bir zaman noktası söz konusudur:

$O < R < K$

(şekil:29)

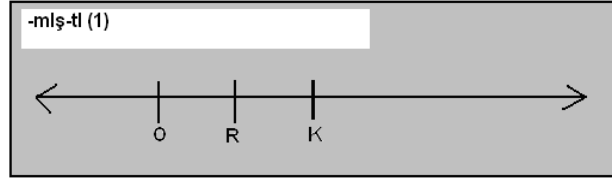
4.3.4. *-mİştİ*

(a) *-mİştİ* Türkçe’de referans zamanının en belirgin olduğu biçimbirimlerden biridir. Bu yapı içerisinde *-mİş* eki öğrenilen ya da rivayet edilen bir olayı anlatma görevinin büyük ölçüde dışına çıkarak ardışık iki eylemden, yüklem belirttiği ana eylemi ifade eder; *-dl* ise konuşma zamanı ile yüklem belirttiği eylem arasındaki bir referans zamanını belirtir.¹³

Okula ulaştığımda ders başlamıştı.

$O < R < K$

¹³ Uzun’un sınıflamasında bu yapıdaki *-mİş*, bir kip ekidir (Uzun 2004, 164) Uzun’un buradaki hareket noktası *-mİş* ekinin bir rivayet aktarmasıdır. Oysa *-mİştİ* yapısında *-mİş* ekinin rivayetle bir ilgisinin olmadığı görülmektedir.

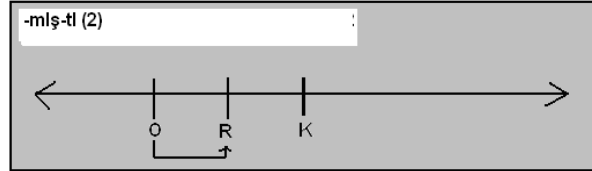
(Şekil:30)

(b) Özellikle hikaye ve romanların betimleme bölümlerinde karşımıza çıkan ve *-miş-ti* biçimbiriminin (a)'da belirttiğimiz zaman sıralamasını farklılaştıran bir kullanım daha vardır:

Pencerenin önündeki şişman koltuğa gayet zayıf, gayet sarı, gayet ihtiyar bir kadın oturmuştu. (Bahar ve Kelebekler, Ömer Seyfettin. En Güzel Hikayeler, Haz.Tahir Alangu, 1976, s.51)

Aslında bu cümle, betimleme bölümlerinde sıkça kullanılan *-yordu* eki ile de kurulabilecek bir betimleme cümlesidir. Bu cümlede anlatıcı bitmiş bir olayı/durumu değil, devam etmekte olan bir olayı/durumu betimlemektedir. Yani anlatıcının bu olaya şahit olma zamanı, olay zamanının dışında değildir. Bu nedenle *-miş-ti* biçimbiriminin Türkçe'de *-yordu* anlamında kullanıldığı durumları ifade etmek için şöyle bir formül düşünebiliriz:

$$O \leq R < K$$

(Şekil:31)

4.3.5. *-EcEk-ti*

Bu biçimbirim temel olarak geçmişte referans alınan bir zaman noktasından sonra gerçekleşeceği bildirilen bir olayın hem referans hem de olay zamanından sonra anlatımında kullanılır. Ancak *-EcEk-ti* ile kurulmuş cümleler, içinde yer aldıkları bağlamlara göre farklı anlamlar ve dolayısıyla farklı zaman sıralamaları ifade edebilirler.

(a) Reşat Nuri Güntekin'den alınan aşağıdaki parça bu biçimbirim temel kullanımına örnektir:

En ihtiyar talebesi altı yaşında olan bu ana mektebinin o kadar uzaklara götürülmesine imkan yoktu. Onlar bayramlarını -

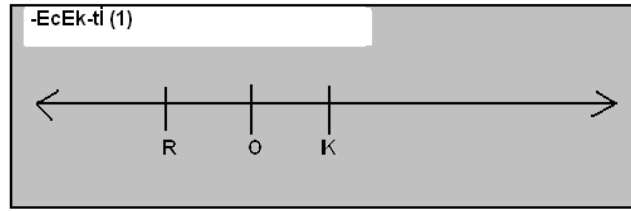
Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

kendi mini mini paytak adımlarıyla yirmi dakika çeken bir dere kenarında yapacaklardı. (Reşat Nuri Güntekin, Gamsızın Ölümü, TDK Güzel Yazılar-1, 1996, s.41)

Bu cümle, “o sabah” diye başlayan bir hikayede, aynı zaman dilimi içindeki bir olayı, bir durumu anlatmaktadır. Yani “o sabah” referans zamanını, “yapacaklardı” olay zamanını ifade etmektedir. Konuşma zamanı ise bu ikisinden de sonradır:

$$R < O < K$$

(Şekil:32)

Anlatısal metinlerde geçmişteki bir olay anlatılırken, anlatı biliminde *prolepsis* adı verilen tekniğin kullanıldığı yerlerde de bu biçimbirim yine aynı zaman sıralamasını gösterir:

Çocukluğumun bu en hazin hatırasını yıllarca unutmayacaktım

Bu örnekte konuşma zamanından önce *unutmamak* eylemi vardır, bir de bu eylemin, kendisine göre gelecek zaman olduğu bir referans noktası vardır:

$$R < O < K$$

(b) Türkçede *-EcEk-tİ* şartlı birleşik cümlelerde de karşımızı çıkar:

Şayet benim de kan kardeşim olsa idi hocaya kulağımı çektirmeyecek, ihtimal falakaya yatacağım zaman beni kurtaracaktı. (Ant, Ömer Seyfettin, TDK Güzel Yazılar-1, s.4)

Burada aslında yüklemün belirttiği “kurtarmak” eylemi olumsuz haliyle bile olsa geçmişe ait bir eylemdir. Yani buradan çıkan anlam “kurtar(a)madi” şeklindedir. Fakat anlatım biçimi ve zaman sıralaması dikkate alındığında bu cümle ile Reşat Nuri’den alınan cümle arasında bir fark yoktur. Anlatıcı yine konuşma anından önceki bir zamanı referans noktası olarak seçmekte ve bu referans noktasından sonraki bir eylemi anlatmaktadır. Referans zamanından sonraki olayın şarta bağlı olması ve şartın yerine gelmemesi nedeniyle

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

olayın gerçekleşmemiş olması, cümlelerin zaman sıralamasında bir değişiklik yaratmaz:

$$R < O < K$$

(c) Benzer bir durum, geçmişe dönük hayıflanma, şikayet ve pişmanlık vb. duygularının ifadesinde kullanılan *-EcEk-tİ* için de geçerlidir.

Ben böyle yalnız mı kalacaktım.

Bu örnekte de konuşma zamanından önce bir olay bir de referans zamanı vardır. Olay, konuşucunun yalnız kalmasıdır. Referans zamanı ise, konuşucunun henüz yalnız olmadığı bir geçmiş zamandır ve bu da doğal olarak olay zamanından öncedir. Dolayısıyla zaman sıralamasında bir değişiklik söz konusu değildir:

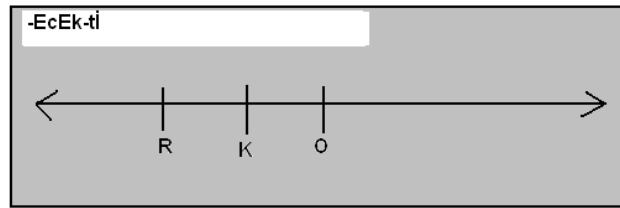
$$R < O < K$$

(ç) Bu biçimbirim Türkçe’de bazen de gelecekteki bir eylemin gerçekleşmeyeceğini anlatmak için kullanılır ve bu kullanımda zaman sıralaması değişir:

Yarın sana gelecektim [ama işim çıktı.]

Dikkat edilirse bu örnekteki “gelmek” eylemi konuşma zamanından sonrasına aittir. *-dl* eki ise, “gelmek” eylemine karar verildiği zamana, yani konuşma zamanından önceki bir zamana işaret etmektedir. Konuşma zamanından önceki bu zaman noktası referans zamanıdır.

$$R < K < O$$

(Şekil: 33)

(d) *-EcEk-tİ* (ç)’dekinden farklı olarak geçmişteki bir olayı anlatmak için de kullanılır:

Dün gelecekti [ama gelmedi]

Burada *dün* diye işaret edilen zamanın noktası ile olay zamanı eşit gibi görünmektedir. Ancak buradaki *-EcEk* eki ardışık iki zaman noktasının varlığını göstermektedir. Bu ardışık zamandan ilki, *dünden* önceki bir zaman noktasıdır; çünkü *dün* aslında olayın

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

zamanıdır. *Dünden* önceki referans noktası, sözü edilen kişinin geleceğine dair bilginin edinildiği ya da böyle bir söylemin öğrenildiği bir zamandır:

$R < O < K$

Aynı zaman dizilişi,

Kalemim çekmecenin gözünde olacaktı

gibi cümleler için de geçerlidir.

(e) Geçmişte gerçekleşmiş ama gerçekleşeceği, referans alınan bir zaman noktasında bilinmeyen, beklenmeyen, tahmin edilmeyen olayların soru cümlesi ile ifadesinde *-EcEk-tİ* kullanılır:

Ben böyle yalnız mı kalacaktım?

$R < O < K$

4.3.6. *-EcEk-mİş*

(a) Bu birleşik biçimbirimdeki *-miş* eki, biçimbirimin *-EcEk-tİ* anlamında kullanıldığı bazı durumlar dışında, konuşma zamanından sonrasına ait bir olayı ifade eder. Aynı ek, tek başında kullanıldığı zaman olduğu gibi bu yapı içinde de çoğu kez bir söylem aktarımına işaret eder:

Bir ay sonra evlenecekmiş.

Bu cümle sözü edilen kişinin söylediği

Bir ay sonra evleneceğim

ya da sözü edilen kişi hakkında söylenen

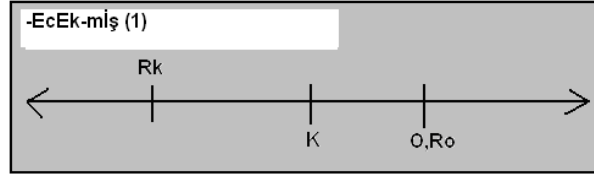
Bir ay sonra evlenecek

cümlesinin konuşucu tarafından sonradan aktarımıdır. Bu durumda *-miş* eki rivayet anlamının dışında aktarılan sözcenin sözcelenme zamanına da işaret eder ve bu, konuşma zamanına ilişkin referans zamanıdır. Ardından konuşma zamanı ve en sonda da olayın gerçekleşme zamanı vardır. Ancak bir de yukarıda örnek cümlede gelecekteki bir referans noktasına (“bir ay sonra”) daha yer verilmiştir. Bu da olaya ait referans zamanıdır. Bu referans zamanında cümlemin yüklemının dışında bir eylem söz konusu olmadığı için olaya ait referans zamanı ile olay zamanı özdeştir. Bu durumda şöyle bir zaman sıralaması söz konusudur:

$R_k < K < (O, R_o)$

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

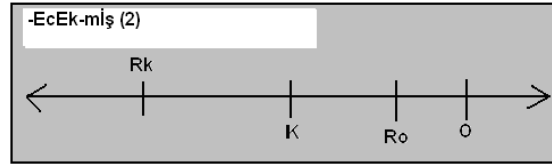
(Şekil: 34)

(b) Yukarıdaki cümleyi şu şekilde değiştirirsek farklı bir zaman sıralaması oluşur:

Okulu bitirdikten sonra evlenecekmış.

Bu durumda geleceğe ait ardışık iki zaman noktası vardır. Referans noktası okulun bitme zamanıdır, olay zamanı ise daha sonradır:

$$Rk < K < Ro < O$$

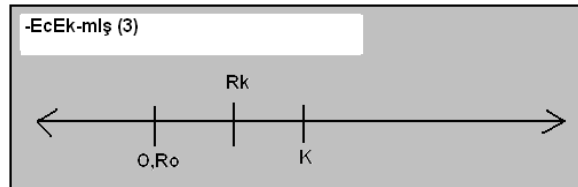
(Şekil: 35)

(c) Bu biçimbirim, gerçekleşeceği söylenen ama gerçekleşmeyen olayların, olay zamanından sonra anlatımında da kullanılır:

Dün bana gelecekmiş [ama işi çıkmış]

Burada rivayet edilen şey yine bir söylem aktarımıdır. Sözceleme zamanı geçmiştedir; yüklem belirttiği eylemin zamanı da konuşma zamanından öncedir. Sözcü aktarılan kişi “dün” diyerek sözceleme zamanından öncesine işaret etmektedir. Bu durumda yine biri sözceleme zamanına diğeri de sözceleme zamanından öncesine ait olan iki ayrı referans noktası vardır.

$$(Ro, O) < Rk < K$$

(Şekil: 36)

Turkish Studies

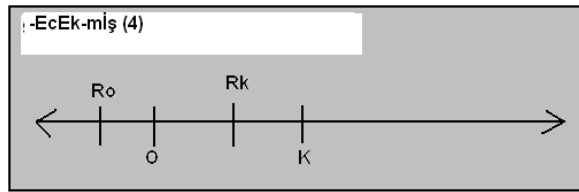
*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Bu cümledeki olaya ait referans zamanını şu şekilde değiştirebiliriz:

Dün temizlik yaptıktan sonra bana gelecekmış [ama işi çıkmış]

Bu durumda olay ait referans zamanı ile olay zamanı ardışık iki zaman noktasını ifade eder:

$$R_o < O < R_k < K$$

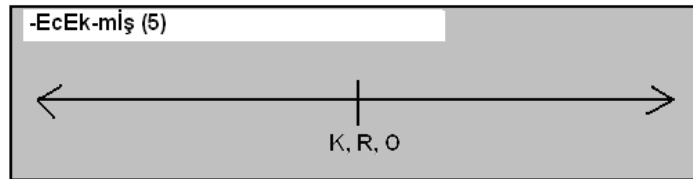

(Şekil: 37)

(ç) *EcEk-miş*'in bir de şöyle bir kullanımı vardır:

Senin neyinden korkacaktım? (Korkmaz 2003, 759)

Burada hem *-EcEk* hem de *-miş* eki muhtemel anlamlarının dışına çıkmıştır. Hatta her iki ekin de belirgin bir zaman bildirmediğini söyleyebiliriz. Bu cümlede “korkacaktım” yüklemi gelecek zamana ait bir rivayeti dile getirmez; aksine konuşma zamanındaki bir durum söz konusudur. Eğer anlamı, yani “korkmuyorum”u dikkate alacak olursak konuşma, olay ve referans zamanları özdeş olur. Çünkü “korkmama” eylemi konuşma zamanı ile açık bir şekilde özdeştir. Konuşucu, gelecekte korkmayacağını değil, o anda korkmadığını dile getirmektedir:

(Şekil:38)

Ancak bu yapıyı,

Onun neyinden korkacaktım

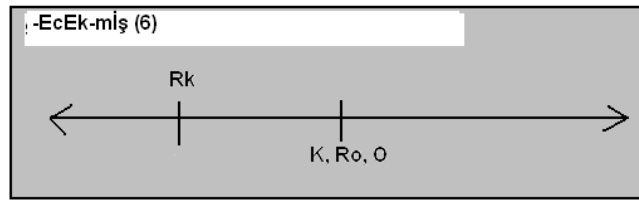
cümlesi içinde düşünürsek durum değişir. Bu ikinci cümlede artık sözcemele şartları değişmiştir. Kendisinden korkulmadığı dile getirilen kişi ya da nesne, konuşucu ile aynı sözcemele şartları içinde değildir. Bu durumda *-miş* eki, hem geçmiş zaman hem de rivayet

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

bildirme görevi ile kullanılmış olur. Aslında yine “korkmama” eylemi konuşma zamanı ile özdeştir. Peki, o halde *-miş* ekinin rivayet ettiği geçmişe ait olay nedir? Bu olay, bir kişinin, konuşucunun kendisinden korkmasını söylemesidir. Yani burada da söylem aktarımı söz konusudur ve söylemin sözcülenme zamanı konuşma zamanından öncedir:

$$R_k < (K, R_o, O)$$

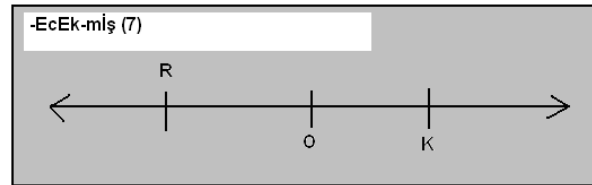
(Şekil: 39)

(d) *-EcEk-miş* bazen de içinde bulunulan bir durumdan hayıflanmak için kullanılır:

Bu da başa gelecekmış.

Burada geçmişteki bir zaman noktası referans alınmaktadır. Konuşma zamanında ise sözü edilen olay başa gelmiş, yani gerçekleşmiştir. Ayrıca burada diğer üç kullanımdan farklı olarak bir söylem aktarımı söz konusu değildir. Zaman sıralaması şu şekildedir:

$$R < O < K$$

(Şekil:40)

2.3.7. *Er-dİ* (Er-i-dİ)

Bu biçimbirim iki temel zaman sıralaması ifade eder.¹⁴

¹⁴ *Er* biçimbirimi tek başına kullanıldığında “geniş zaman” adı verilen zaman kategorisine işaret eder. Yukarıda (Yavaş 1979)’daki görüşlere uyarak biz de geniş zaman kategorisinin aslında zaman değil bir kip olduğunu ifade etmiştik. Ancak *Er-dİ* yapısında, konuşma zamanından önceki bir zamana atıfta bulunulduğu için bir zaman sıralaması oluşmaktadır. Ayrıca burada “geniş zaman” artık başı ve sonu belli olan bir zaman dilimini ifade etmektedir. Bu biçimbirim için referans zamanı yerine Klein’ın “konu zamanı” (topic time) kavramı da kullanılabilir (bkz. 3.3)

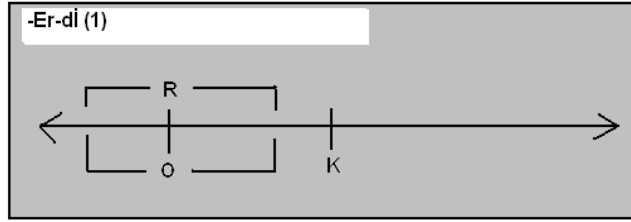
Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010

(a) *Biz çocukken burada denize girerdik.*

Geçmişte sürüp giden bir olay açıkça belirtilen bir referans zamanı ile eşit olarak dile getirilmektedir. Olay ve referans zamanı zaman ekseninde bir noktayı değil, bir *süreyi* ifade eder.

$(O=R) < K$

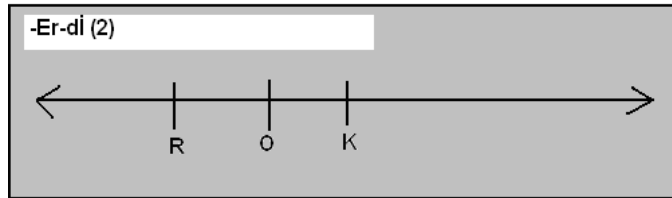

(Şekil: 41)

(b) *Ali eğer Ahmet'i görmüş olsaydı selam verirdi.*

Burada konuşma zamanından öncesine ait iki eylem var: Ali'nin Ahmet'i görmemiş olması, Ali'nin Ahmet'e selam vermemiş olması. Bunlardan birincisi varsayıma dayalı bir eylemdir ve referans noktasını ifade eder; ikincisi ise cümlenin yüklemi olduğu için asıl olayı ifade eder. Peki burada bu iki zaman noktası eşit midir? Bu cümle bir şartlı birleşik cümledir ve bu tip cümlelerde bir eylemin gerçekleşmesi, başka bir eylemin gerçekleşmesine bağlıdır. Aynı zamanda söz konusu ilişki bir sebep-sonuç ilişkisidir. Bazı durumlarda sebep ve sonuç, zaman ekseninde örtüşebilirler. Mesela suyun kaynamasının sebebi ısıtılmasıdır; ısıtma eylemi ile kaynatma eyleminin aynı anda gerçekleştiğini düşünebiliriz. Daha doğru bir ifadeyle, suyun, kaynaması için yüz dereceye ulaşması ile kaynama eyleminin başlaması zamanda örtüşürler. Fakat bizim örnek cümlemizde iki eylem arasında çok kısa da olsa bir zaman farkı vardır. Ali, önce Ahmet'i görmüyor bundan dolayı ve bundan sonra Ahmet'e selam vermiyor. Bu durumda referans zamanı olay zamanından öncedir:

$R < O < K$

(Şekil:42)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

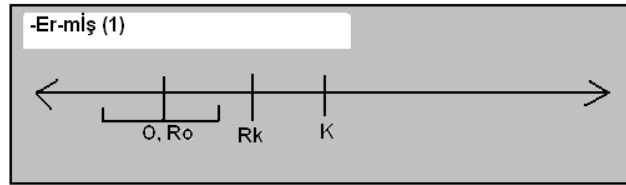
4.3.8. *Er-miş* (Er-i-miş)

Burada da *-miş* ekinden ötürü *Er-dî* biçimbirimine göre daha fazla seçenek söz konusudur.

(a) *Eskiden ilkokul öğrencileri siyah önlük giyermiş.*

Bu cümlede *-miş* eki bir bilginin ya da söylemin aktarılmasına işaret eder. Bu söylem, yüklem belirtiği eylemden sonradır; yani konuşmaya ait referans zamanıdır. Bir de “eskiden” diye ifade edilen ve olaya ait bir referans zamanı söz konusudur; ancak olaya ait referans zamanında yüklem belirtiği olayın dışında herhangi bir olay söz konusu olmadığı için olay ve olaya ait referans zamanı özdeştir:

$$(O, R_o) < R_k < K$$

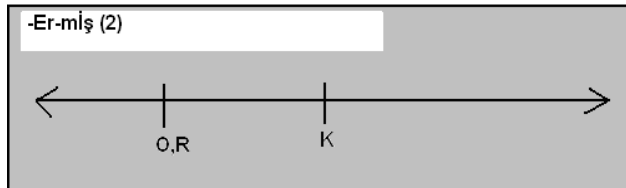

(Şekil: 43)

(b) *Fakir çoban prensesin yolunu gözlermiş.*

Masal diline ait bu sözcede (a)'daki sözceden farklı olarak bir söylem aktarımından söz edemeyiz. Burada *-miş* rivayet etme görevi ile kullanılmaktadır. Bu nedenle sadece olaya ait bir referans zamanı vardır.

$$(O, R) < K$$

(Şekil: 44)

(c) Türkçe'de genel-geçer, evrensel ya da değişmez bazı olguların, doğruların konuşma zamanında fark edildiğini veya geçmişte de geçerli bir olan bir duruma, olaya ait bilginin konuşma zamanında fark edildiğini, öğrenildiğini ifade eden sözcelerde de *Er-miş* biçimbirimi kullanılır.

Gökyüzünün başka rengi de varmış

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010

Su insanı boğar ateş yakarmış (C.S.Tarancı)

Buradaki *-miş* eki bir söylem aktarımına işaret etmediği gibi bir rivayet görevinde de kullanılmamıştır. Kanımızca bu örnek, *-miş* ekinin Türkçe'deki en sıra dışı kullanımlarından biridir. Burada hem konuşma zamanını hem de öncesini ve sonrasını kapsayan bir eylem söz konusudur; ayrıca bir referans zamanı da yoktur; yani konuşma ve olay zamanı ile özdeş, varsayıma dayalı bir referans zamanı ("şimdi") vardır. Bu nedenle tıpkı *-Er* biçimbirimi gibi burada da bir zaman sıralamasından, daha doğrusu bir zamansallıktan söz edemeyiz.

(ç) *-Er* biçimbiriminin konuşma zamanından sonrasını ifade etmek için kullanıldığı bir söylemin aktarımında da *Er-miş* biçimbirimi kullanılır.

Önümüzdeki hafta tatile çıkarım.

gibi bir sözce genellikle

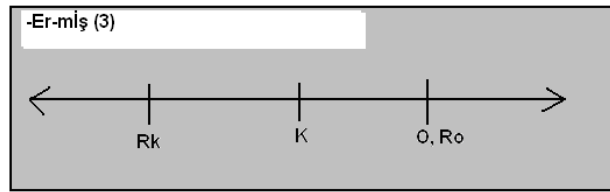
Önümüzdeki hafta tatile çıkacakmış

şeklinde aktarılır. Ama farklı bir anlam inceliği katmak için ya da başka bir amaçla nadiren de olsa

Önümüzdeki hafta tatile çıkarmış

şeklinde de aktarılabilir. Bu durumda yüklem belirlediği eylem hem aktarılan söylemden hem de bu söylemi aktaran sözceden, yani konuşma zamanından sonradır. İki ayrı sözce arasındaki zaman farkını ifade eden referans zamanı (Rk) ise konuşma zamanından öncedir:

$Rk < K < (O, Ro)$

(Şekil: 45)

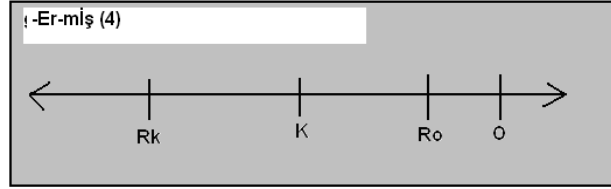
Aynı sözcede konuşma zamanından sonraki eylem, kendisinden önceki bir eylemin gerçekleşmesine bağlanıyorsa, olay ve olaya ait referans zamanı da ardışık olur:

Önümüzdeki hafta işlerini tamamladıktan sonra tatile çıkarmış.

$Rk < K < Ro < O$

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

(Şekil:46)

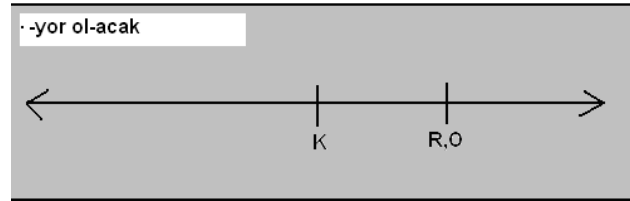
4.3.9. -yor ol-AcAk

Gerçek konuşma zamanından sonrasına ait kurmaca bir konuşma zamanı ve bu konuşma zamanında gerçekleşecek olaylar için kullanılır.

Yarın bu saatlerde sınavda ter döküyor olacağım.

Konuşma zamanından sonra gerçekleşecek bir olay, olaya özdeş bir referans zamanı ile dile getirilmektedir:

$$K < (O,R)$$

(Şekil:47)

4.3.10. -yor ol-acak-tı

Konuşma zamanından önceki bir referans noktası merkez alınarak konuşma zamanından sonraki bir olay anlatılır.

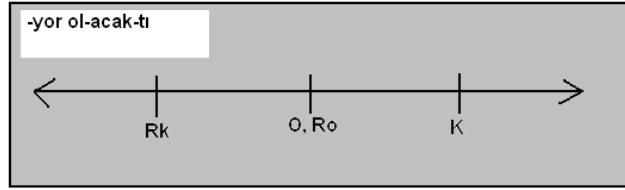
Makine çalışıyor olacaktı [ama çalışmıyor]

Burada *-yor olacak* yapısının konuşma zamanından öncesine ait bir kullanımı söz konusudur. Ancak *-yor olacak* gibi bir bilginin ya da söylemin de bulunması gerekir. Görülen geçmiş zaman eki *-dı*, bu yapı içinde tıpkı *-miş* eki gibi bir söylem aktarımına işaret etmektedir. Bu nedenle olaya ve konuşmaya ait iki ayrı referans noktası burada da söz konusudur ve sıralama şu şekildedir:

$$Rk < (O,Ro) < K$$

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

(Şekil:48)

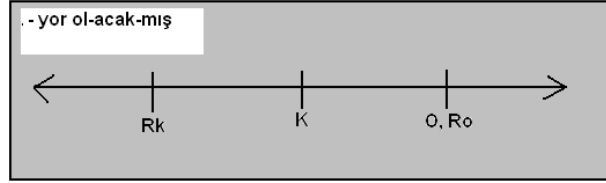
2.3.11. -yor ol-acak-mış

Bu yapı, *-yor ol-acak* yüklemine sahip bir sözcenin konuşucu tarafından aktarıldığı durumlarda kullanılır. Aktarılan sözce, konuşma zamanından öncedir ve konuşma zamanından sonra gerçekleşecek bir olaya işaret etmektedir. Bir de bu olayla özdeş bir referans zamanı söz konusudur.

Yarın bu saatlerde sınavda ter döküyor olacaktım.

Bu durumda şöyle bir zaman sıralaması söz konusudur:

$$Rk < K < (O, Ro)$$

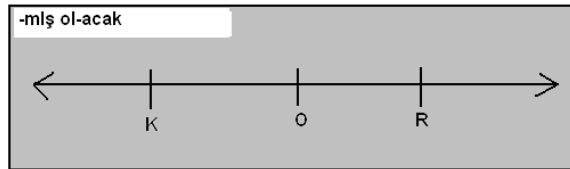
(Şekil:49)

4.3.12. -miş ol-acak

Konuşma zamanından sonra gerçekleşecek bir olay, bu olaydan sonraki bir referans zamanına bağlı olarak anlatılır:

Önümüzdeki yıl okulu bitirmiş olacağım.

$$K < O < R$$

(Şekil:50)

Turkish Studies

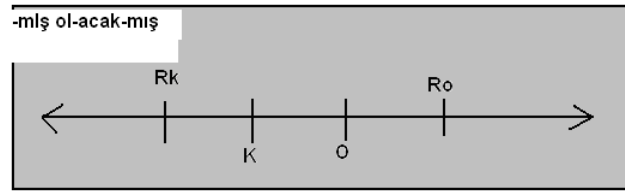
*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

4.3.13. –miş ol-acak-mış

4.3.12'deki ifadenin, söylem aktarımında kullanımındır. Bu durumda konuşma zamanından önce aktarılan söyleme ilişkin referans zamanı (Rk), konuşma ve olay zamanından sonra olaya ilişkin referans zamanı bulunur.

Önümüzdeki yıl okulu bitirmiş olacaktı

$R_k < K < O < R_o$

(Şekil:51)

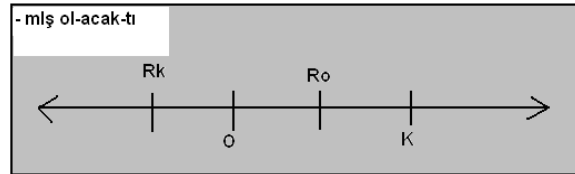
4.3.14. –miş ol-acak-tı

Tıpkı *–yor olacaktı* yapısında olduğu gibi burada *–dı* eki bir söylem aktarımına işaret etmektedir:

Siparişlerimi getirmiş olacaktı.

Ancak bu kez olay zamanı ile olaya ait referans zamanı ardışıktır:

$R_k < O < R_o < K$

(Şekil:52)

4.3.15. –miş ol-(t)yor

Tıpkı *–mişti* yapısında olduğu gibi bu biçimbirimde de *–miş* eki söylem aktarımından farklı bir işlevele kullanılır.

Böylelikle bu yılki derslerimizi tamamlamış oluyoruz.

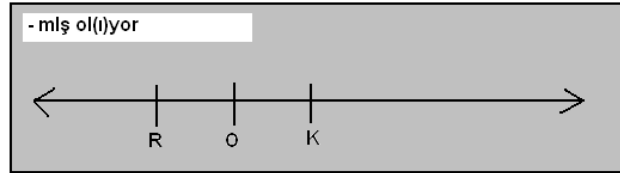
Bu ve benzeri cümlelerde konuşma zamanından hemen önce tamamlanmış, bitmiş bir eylem söz konusudur. Fakat *–yor* biçimbirimi, konuşma zamanında da devam eden bir eylemin varlığını düşündürmektedir. Eğer bu cümle,

Turkish Studies

Böylelikle bu yılki derslerimizi tamamlıyoruz

şeklinde olsaydı, buradaki *-yor* ekinin aslında *-dI* eki gibi konuşma zamanından öncesine yönelik olduğunu söyledik. *-mIş ol(i)yor* yapısında da aslında durum farklı değildir. *-mIş* ve *-yor* eklerinin her ikisi de bir eylemin konuşma zamanından hemen önce bittiğini göstermektedir. İki ekin varlığı birbiri ile ardışıklık ilişkisi içinde olan ve biri referans diğeri de olay zamanı şeklinde iki ayrı zaman noktasını gerektirmektedir. Ancak bu ardışıklığın varsayımına dayalı olduğunu hemen belirtmemiz gerekir. *-mIş* referans zamanına, *-yor* olay zamanına işaret eder ve bu olay, konuşma zamanından hemen önce tamamlanmış bir olaydır:

$$R < O < K$$

(Şekil:53)

4.3.16. *mIş ol-dI*

-mIş ol(i)yor ile bu yapı arasında zaman sıralaması bakımından bir fark yoktur. Buradaki fark, konuşma zamanı ile olay zamanı arasındaki farkın daha fazla olması, daha doğrusu bağlama göre daha fazla olabilmesidir.

$$R < O < K$$

4.3.17. *sE-i-di, mEİİ-i-dİ, A-i-dİ*

“İncelemeye İlişkin Açıklamalar”da ifade ettiğimiz gibi tasarlama kipleri ilkece konuşma zamanından sonrasına yöneliktir. Tasarlama kip ekleri *-dI* biçimbirimini aldıklarında bu kez tasarlama eylemi konuşma zamanından öncesine aittir. Mesela *-mEİİ* ekinden sonra gelen *-dİ* biçimbirimi, tasarlanan olay (Ot) ile konuşma zamanı arasındaki ardışıklığı ifade eder. Tasarlanan olay ise bir referans noktasından sonradır:

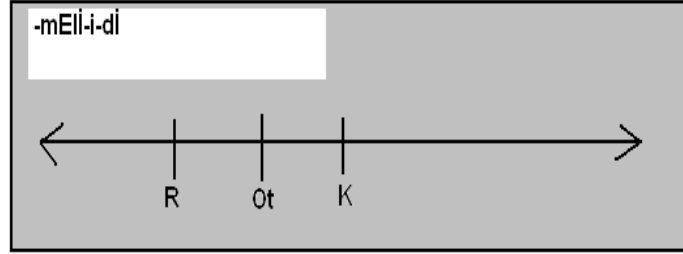
Bütün bunları düşünmeliydin.

Bu durumda tasarlama kip eklerinin *-dI* biçimbirimi ile oluşturduğu yapı için genel zaman sıralaması şu şekildedir.

$$R < Ot < K$$

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

(Şekil: 54)

Ancak $-sE$ ve $-A$ ekleri bu açıdan iki farklı görünüm sunar. Bunlardan birincisi $mElİ-i-dİ$ yapısından zaman sıralaması açısından farksızdır:

Keşke ben de sınava senin gibi çalışsaydım. R < Ot < K

Ancak,

Keşke benim de seninki gibi bir evim olsaydı.

ya da

“Şu garip gönlüm için kanun icâd olaydı” (anonim)

cümlelerinde, istenen ya da arzu edilen olayın konuşma zamanına göre belirgin bir zaman noktasına yerleştirilmesi mümkün değildir. Tasarlama dolay konuşma zamanından sonrası, $-dİ$ biçimbiriminden dolayı ise konuşma zamanından öncesi söz konusudur. Bu nedenle bu gibi cümleler için bir zaman sıralaması yapmak mümkün değildir.

4.3.18. $sA-i-mİş$, $A-i-mİş$, $mElİ-i-mİş$

Tasarlama kip ekleri $-mİş$ biçimbirimini aldıklarında konuşucu bir tasarlama rivayet eder, yani tasarlama kipindeki bir söylemi aktarır. Bu durumda biri tasarlanan olaya (Rot), diğeri de söylemin aktarılmasına (Rk) işaret eden iki referans zamanı söz konusu olur.

Eve gitmeliyim

cümlesinin

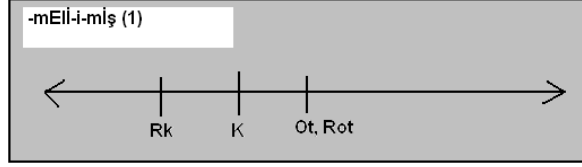
Eve gitmeliymiş

şeklinde aktarımı söz konusu olduğunda şöyle bir zaman sıralaması oluşur:

$Rk < K < (Ot, Rot)$

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

(Şekil: 55)

5. Sonuç

5.1. Türkçe'deki zaman biçimbirimlerini ve bunların gerek zaman belirteçleri ve gerekse içinde yer aldıkları cümle bağlamı ile olan ilişkilerini dikkate alarak yaptığımız bu inceleme, Türkçe cümlelerde konuşma, olay ve referans zamanı arasında hangi ilişkilerin kurulabileceği hakkında genel bir fikir verme niteliği taşımaktadır. Burada tespit edilen zaman dizilişleri “İncelemeye İlişkin Açıklamalar”da belirttiğimiz gibi Türkçe’de ifade edilebilecek zaman ilişkilerinin tümünü kapsamaktadır. Bir bütüncüye (corpus) dayanarak yapılacak başka bir çalışmada daha kesin sonuçlara ulaşılabilir. Ancak şunu söylemek mümkündür: Türkçe’de konuşucunun bir olayı ya da durumu dile getirirken konuşma, olay ve bu ikisinin dışındaki referans zamanını ifade etmek için sahip olduğu imkanlar, zamanı ifade eden biçimbilimsel öğelerin sayısından çok daha fazladır.

5.2. Bu inceleme dili işlevsel bir yaklaşımla ele alınan zorunluluğunu da ortaya koymaktadır. Sözelimi *-miş* ekinin belirli bir zaman kategorisine (öğrenilen geçmiş zaman) bağlanıp, o zaman kategorisinin sınırları içinde değerlendirilmesi pek çok noktayı eksik bırakacaktır. İncelememizde *-miş* ekinin, pek çok kullanımda söylem aktarımına işaret eden biçimbilimsel bir öğe olduğu görülmüştür. Yani bu ek sadece olayları *rivayet* etme işlevinde değildir.

5.2. Daha önce de belirtildiği gibi, bu incelemenin temelini oluşturan ve Reichenbach’ın kullandığı “referans zamanı” kavramı aslen “birleşik zaman”lı fiil çekimlerine ilişkindir. Ancak Türkçe’de basit zamanların da bazı işlevleri yerine getirirken açık bir referans zamanını ifade edebildiği görülmüştür. Bu durumda Türkçe’de basit zaman-bileşik zaman ayrımının yeniden değerlendirilmesinde fayda vardır. Aslında “Birleşik Zaman” kavramı bazı araştırmacılar tarafından sorgulanmıştır. Sözelimi Gürer Gülsevin’e göre “birleşik zaman” teriminde bir sorun vardır:

“Birleşik Zaman” başlığı, terim olarak düzeltilmelidir. Çünkü, herhangi bir fiil (oluş, kılış, eylem) “birden çok zaman”da gerçekleşmemektedir. Yani, yukarıdaki birleşik yapıların herhangi birinde, birden çok zaman kavramı bulunmamaktadır. Fiil, bir tek

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

zamanda gerçekleşmektedir. Bu tür yapılarda eklerden biri “zaman”, diğer “kip(tarz)” bildirmektedir. Fakat, “Birleşik Zaman” terimi, akıllarda birden çok zaman olduğu izlenimini doğurmaktadır. Bazı gramerlerimiz “Birleşik Zaman (veya Bileşik Zaman)” terimlerini kullanırken, bazıları da bir fiilin iki ayrı zamanda gerçekleşmeyeceği düşüncesinden hareketle “Fiillerin Birleşik Çekimi” adlandırmasını tercih etmektedirler.” (Gülsevin 1999)

Gülsevin’in “birleşik zaman” terimi için yapmış olduğu bu eleştiri mantık açısından doğrudur. Elbette tek bir olay, birden fazla zaman noktasında gerçekleşemez. Buradaki sorun, ancak yukarıda açıklamaya çalıştığımız “referans zamanı” kavramı ile açıklığa kavuşabilir. Birleşik zaman adı verilen çekimlerde yer alan iki ayrı zaman ekinden biri, söz konusu olayın konuşma zamanına göre, diğeri ise referans zamanına göre konumunu ifade etmektedir.

5.3. Zamanla ilgili çalışmalarda kip ve görünüş kavramları da önemli bir yere sahiptir. İlgili bölümde de kısaca açıklamaya çalıştığımız gibi Türkçe’deki zaman biçimbirimlerinin hangisinin kip, hangisinin dilsel zaman (tense), hangisinin görünüş (aspect) bildirdiği konusunda farklı fikirler vardır. Bu çalışmada eklerin bu kategorilerden hangisine girdiği konusunda kesin bir yargıya ulaşmak amacı güdülmemiştir. Çünkü bir ek ister görünüş ister kip isterse zaman bildirsin, onun bu işlevi yerine getirdiğini söyleyebilmemiz için, ilgili görünüş, kip ya da zaman kategorisinin geçerli olduğu bir “referans zamanı” da gerekir. Referans zamanı, sözceleme kuramından hareketle söylemek gerekirse, yapay bir sözceleme zamanıdır. Yani sözgelimi görünüş bildiren bir ek, aynı zamanda bu görünüşün geçerli olduğu yapay bir sözceleme zamanına da işaret eder. O halde herhangi bir ekin hem bir görünüş bildirdiğini hem de konuşma zamanına göre daha önceki ya da da sonraki bir referans zamanına işaret ettiğini söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

- AKŞEHİRLİ, Soner (2004). **Temel Anlambilim Kavramları Üzerine Bir İnceleme**. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir
- BACANLI, Eyüp (2006). “Türkçedeki Dolaylılık İşaretleyicilerinin Pragmatik Anlamları” **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt 3, Sayı 1 (Mart 2006), s.35-47
- BOILEAU, Laurent-Danon (2007). **Psikanaliz ve Dilbilim (Sözceleme Öznesi)**, Çev.Mehmet Baştürk, Ankara

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

- COMRIE, Bernard (1976). **Aspect**. Cambridge University Pres, England
- COMRIE, Bernard (1985). **Tense**. Cambridge University Press, England
- ÇANKI, Mustafa Namık (1955), **Büyük Felsefe Lugatı, C.2**, İstanbul
- DEMİRGÜNEŞ, Sercan (2008). “Türkçedeki Zaman Belirteçlerinin Sınıflaması ve Dökümü Üzerine Bir Deneme Çalışması” **Turkish Studies. International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**. Volume 3/2, s.278-293
- DIRYEN, Réne, VERSPOOR Merjolin (2004). **Cognitive Exploration of Language and Linguistics**, Philedelphia: John Benjamin Publishing Company
- ERKMAN-AKERSON, Fatma (2008). **Dile Genel Bir Bakış**, Multilingual, İstanbul
- GÜL, Münteha (2007). “Söz ve Düşünce Aktarımı”. **Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları**. Volume 2/2 Spring 2007, s.239-256
- GÜLSEVİN, Güner. “Türkiye Türkçesindeki Zaman ve Kip Çekimlerinde Birleşik Yapılar Üzerine”. VII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, 1999, İstanbul
- KLEIN, Wlofgang (1994). **Time in Language**. Routledge, Kanada
- KLEIN, Wlofgang (2008). “Time in Language, Language in Time”, **Language Learning**, 58:Suppl. 1, December 2008, pp. 1–12
- KORKMAZ, Zeynep (2003), **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
- LIDOY, David (1999). **Elements of Semiotics**, USA
- McGILVRAY, James A. (1991). **Tense, Reference and Worldmaking**, [McGill-Queen's University Press](http://www.mcgill-queen's-university-press.com)
- MICHELIS, Laura A., (2006), “Tense in English” (Ed. Bas Aarts, April McMahon), **The Handbook of English Linguistics**, Oxford, Blackwell 2006, s.220-243
- REICHENBACH, Hans. “The Tenses of Verbes” (Ed. Inderjeet Mani, James Pustejovsky, Rob Gaizauskos) **The Language of Time: A Reader**, Oxford University Presss, New York 2005, s.71-78

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

-
- RICCEUR, Paul. **Zaman, Olay Örgüsü, Üçlü Mimesis**. Çev.Mehmet Rifat-Sema Rifat, YKY, İstanbul 2007
- SAAED, I.John (1997). **Semantics**, Blackwell, USA
- SILVERMAN, Kaja (2004). "Emile Benveniste" (Ed. Mieke Bal), **Narrative Theory: Critical Concepts in Literart and Cultural Studies**, Routledge, Kanada 2006, s.11-19
- TRASK, R.L. (1999). **Key Concepts in Language and Linguistics**. Routledge, Kanada
- UĞURLU, Mustafa (2003) "Türkiye Türkçesinde Bakış" (Aspektotempora), **Türkbilig**, S.5, s.124-133
- YAVAŞ, Feryal (1979) "The Turkish Aorist" **Kansas Working Papers in Linguistics**, Vol.4, No.1, pp.41-49
- UZUN, N.Engin (2004). **Dilbilgisinin Temel Kavramları (Dünya Dillerinden Örnekleriyle-Türkçe Üzerine Tartışmalar)**. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 19, Yay.Mehmet Ölmez, İstanbul